।। त्रिविधनामावली ।।

।। बाल ।।

।। त्रिविधनामावली ।।

।। श्रीकृष्णाय नमः ।।

श्रीगोकुलोत्सवकृतविवृतिसमेता ।
नमामि श्रीमदाचार्यपादाब्जं तन्महाशयम् ।
ऊषरं सरसीकृत्य सुरभीकृतवत्स्वयम् ।।१।।
भावये सततं श्रीमद्विटठलेशपदाम्बुजम् ।
येन स्वकरुणासारैः सिञ्चितं हृदयं मम ।।२।।
अतो नामावलीकल्पद्रुमभावफलानि हि।
अद्भुतान्युदितान्यत्र भोग्यानि सुहृदां परम् ।।३।।

अथ साक्षाद्भगवान् परमकृपालुः स्वप्रादुर्भावसमये कलिकालदोषेण जीवानामुद्धारः कथं भविष्यतीति विचार्य प्रथमं स्वनामलीलात्मकं श्रीभागवतं प्रकटीचकार. ततः कलिदोषे सम्पूर्ण श्रीभागवतस्यापि श्रवणपठनयोरशक्यत्वात्स्वकीयेषु करुणया महाकारुणिकाः श्रीमदाचार्याः श्रीभागवतादुद्धृत्य सारभूतानि सहस्त्रनामानि प्रकटितवन्तः. यत्पठने सम्पूर्ण श्रीभागवतार्थज्ञानं भवति. तदुक्तं ''सहस्त्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुकामृत'' मिति. तत्रापि समुदायेन सकलावतारचरित्रधर्मसहितनाम निरूपणान्निरोधलीलात्मकनाम्नां भिन्नतया मुख्यत्वेन ज्ञानाभावात्सर्वत्र साधारणी प्रवृत्तिर्भवेदिति त्रिविधभक्तनिरोधार्थं त्रिविधा या लीला कृता तदात्मकानि यानि

नामानि तानि ततोप्युद्धृत्य निरूपितवन्तः. तत्रापि कानिचिन्मूलरूपस्य नामानि नित्यलीलामध्यपातीनि, कानिचिदवताररूपस्य तत्तच्चरित्रबोधकानि नामानि सन्तीति प्रथमं मूलरूपस्य नित्यलीलामध्यपातीनि नामानि निरूपयन्ति. तत्र चादौ नामनिरूपणं फलसहितं प्रतिजानते.

नामावलीं प्रवक्ष्यामि केशवस्यातिवल्लभाम् ।
यस्याः सङ्कीर्तनाद्विष्णुरात्मानं सम्प्रयच्छति ।।१।।

केशवस्य नामावलीं प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः. केशवपदेन ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षदातेति माहात्म्यं सूचितम्. किञ्च. केशवपदेन केशकृतसौन्दर्यमपि व्यज्यते. तेन बाललीलात्मकस्य भगवतो नामावलीं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा सूचिता. प्रकर्षकथनेन यथा - यथा यया लीलया निरोधः कृतो भक्तानां तथा तथैव नाम्नां कथनमिति द्योतितम्. अत एवातिवल्लभामिति विशेषणम्. तादृशसौन्दर्यावलोकनेन प्रेमोद्गमे तद्रुपं तच्चरित्रं तन्नामापि परमप्रेमास्पदं भवतीति भावः. एवं सति माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे जातेऽग्रे मुक्तिफलं भविष्यतीत्येतत्कथने को विशेष इति तस्याः फलमाहुः यस्या इति. यस्याः सम्यग्भावपूर्वकप्रेमोद्रेकेण कीर्तनाद्विष्णुः स्वयं रसेन व्याप्तः सन् आत्मानं सम्प्रयच्छति, स्वरूपानन्दं ददाति. दाने सम्यक्त्वकथनेन तदधीनत्वेन सदा स्थितिः सूचिता. यथा तैर्भगवति सर्व समर्पणं कृतम्, तथा भगवानपि तादृशेभ्यः सर्वसमर्पणं करोतीति भावः. अत एवोक्तं ‘‘मदन्यत्ते नजानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि’’ इति.

एवं प्रतिज्ञाय नामान्याहुः.

श्रीकृष्णाय नम इति ।।१।।

इदं नित्यलीलास्थस्य मूलरूपस्य नाम ज्ञेयम्. तथा हि. कृष्णशब्देन परमवस्तूच्यते. तदेव बहिः स्वरमणेच्छायां मूलरूपया श्रिया आधिदैविकया शक्त्या सह रमत इति श्रीकृष्णपदेन सूचितम्. तथा चोक्तं ‘‘स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम’’ इति. तदेव पुनस्तादृश भक्तनिरोधार्थं लोके प्रकटं भवतीत्यवताररूपमपीति तादृशाय नमः. अत्र सर्वत्र नमनकथनेनैतादृशे जीवस्य सर्वमेवाशक्यमिति अस्मद्दैन्यं दृष्टवा स्वयमेव कृपां कुर्विति ज्ञापितम्. अत एव ‘‘निःसाधनफलात्मे’’

त्युक्तम्. किञ्च. नामसु चतुर्थ्यन्तकथनेन नमनस्य स्वरूप एव विनियोगो भवत्विति ज्ञापितम्. नन्वत्र बाललीलानाम्नां प्रतिज्ञातत्वात् मूलरूपनामसु बाललीलात्वं कथं सङ्गच्छत इति चेत्. सत्यम्. भगवतः सर्वा एव लीला नित्या इति बाललीलापि नित्येति मूलरूपलीलारूपत्वमेवेति सर्वं सुस्थम्. अत एवोपक्रमे केशवपदेन बाललीलासौन्दर्यमेव द्योतितमिति. यशोदोत्सङ्गलालितमेव मूलरूपमिति प्रथमं मूलरूपनामैवोक्तम्. एतेन तत्तत् स्वरूपं सा - सा लीला ते - ते लीलान्तः पातिनो भक्ताः सर्वदा तथैव लीलासहिता एव तिष्ठन्तीति सर्वमवदातम् ।।१।।

ननु कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते इत्युक्तम्. तद्वस्तुस्वरूपं कीदृशमिति जिज्ञासोत्पद्यते. किञ्च. मूलरूपं त्वलौकिकम्, भक्तास्तु जीवाः, कथं तेषां मूलरूपनित्यलीलान्तः पातित्वमित्याशङ्कानिरासायाग्रिमं नामाहुः.

नराकृतये नम इति ।।२।।

नरवदाकृतिर्यस्येति. लौकिक एव दृष्टान्तः, परन्तु कृष्णशब्देन सदानन्दरूपैव नराकृति, न तु लौकिकीति सूचितम्. किञ्च. नराकृतित्वकथनेन मूलभूतः पुरुषः सएवैकः अन्ये तु दृष्टान्तार्थं तेनैव पुरुषीकृताः, न तु पुरुषा इति सूचितम्. अत एव सर्वेषां पतित्वेन तस्यैव भजनमुक्तम्. स्त्रियाः पतिभजनवत्. अस्मिन्पक्षे नररूपा आकृतिर्यस्येति पदसम्बन्धः. द्वितीयाशङ्कां परिहरन्ति **नराकृतय** इति. नरा नराणां समूहो नारं जीवसमूह इत्युक्तवान्नरपदेन भक्तानां जीवाः आकृतिश्च तद्रुपः. तेन भक्तानां देहप्राणेन्द्रियान्तः करणजीवात्मादिरूपः श्रीकृष्ण एवेति. तेषामपि स्वरूपभूतत्वेनालौकिकत्वमेवेति 'तमद्भुतमि' त्यस्य विवरणे ''आत्मा कार्यं च भूतानी'' त्यादिकारिकाभिर्निरूपितम् ।।२।।

तर्हि परब्रह्मत्वेन यो भगवान् सकश्च नान्यो भविष्यतीति तत्राहुः.

परब्रह्मणे नम इति ।।३।।

इदमेव परब्रह्म न त्वन्यः. अन्यत्रापि यद्ब्रह्मपदं तदक्षरम्. एतद्विभूतिरूपमेव ज्ञेयम्. अत एव परपदमुक्तम्. ‘‘अक्षरादपि चोत्तमः’’ परः पुरुषोत्तम इत्यर्थः. एतेन लोकवेदप्रथितोप्युक्तः. श्रीकृष्णपदेन पूर्वं तदतीत उक्तः ।।३।।

एवं सति उभयरूपोपि मूलभूत एव. अवतारलीलामपि सएव तत्तदंशेन करोतीत्यग्रे तत्तज्ज्ञापकं नामाहुः.

यदुकुलचूडामणये नम इति ।।४।।

मथुरालीला द्वारिकालीला च नित्यैवेति तत्सूचकं मूलरूपस्यैवेदं नाम. अन्यथा साम्प्रतं प्राकट्याभावादेतादृशं नामादावेव न निरूपयेयुः. तेन यथा लोकवेदातीतस्वरूपे व्रजपतित्वं नन्दनन्दनत्वं यशोदोत्सङ्गलालितत्वमपि सर्वं नित्यलीलान्तःपाति नित्यमेव, तथा लोकवेदप्रसिद्धेपि यदुकुलचूडामणित्ववसुदेवदेवकीनन्दनत्वादिकमपि नित्येवेति ज्ञेयम्. अत एव ‘‘यदूनां निजनाथाना’’ मित्युक्तं योगमायाज्ञापने भगवता. नोचेत् प्राकट्यानन्तरं नाथत्वसम्भवे तथा न वदेदिति भावः. एतत्पुनः श्रीमद्वसुदेवचरणैः स्तुतौ स्फुटीकृतं ‘‘स एव स्वप्रकृत्येद’’मित्यत्र सुबोधिन्यां द्रष्टव्यम्. तथा चपदसम्बन्धः. यदुकुलस्य चूडामणिः शिरोमणिरित्यर्थः. तेन यदुकुलस्य शिरोभूषणत्वकथनेन राजसभक्तनिरोधात्मिकाः सर्वाः राजलीला अपि नित्या एव ज्ञेयाः. अत एव ‘‘जयति जननिवास’’ इत्यत्र सर्वासां लीलानां नित्यत्वं जयतीति पदेन ज्ञापितम्. एवं सति तस्यैव लोके प्राकट्यकरणे लोकेपि यदुकुलचूडामणित्वं प्रथितं भवतीति भावः. मणिर्यथा तदुत्कर्षख्यापको भवति, तथा भगवानपि यदुकुलोत्कर्षख्यापक इत्यर्थः. एवमस्मिन्नाम्नि ‘यदोश्चे’त्यारभ्य ‘‘मायामनुष्यस्य वदस्वे’’त्यन्तप्रश्नस्य सर्वचरित्राणां प्रस्तावना कृतेति ज्ञेयम्. तेन पूर्णस्यैव तत्तद्व्यूहांशेन तत्तत्कार्यकारणात्तथातथा नामनिरूपणमिति भावः ।।४।।

अतः परमावतारचरित्रोपक्रमज्ञापकं नाम निरूपयन्ति.

वसुदेवनन्दनाय नम इति ।।५।।

इदमपि नित्यं मूलरूपमेव नाम. ‘‘वसुदेवगृहे साक्षात् जनिष्यत’’ इत्युक्तत्वात्. स एव मायाज्ञापनानन्तर ‘माविवेशांशभागेने’त्युक्त्यनन्तरं तन्नन्दनोपि जात इति भाव्यर्थसूचकमुक्तम्. अत एव ‘‘सबिभ्रत्पौरुषं धामे’’त्यत्र वसुदेवस्य परमानन्दकारिणी काप्यलौकिकी शोभोक्ता. नन्दन आनन्दकारक इति वा नामार्थो ज्ञेयः. किञ्च. वसुदेवस्तु शुद्धसत्त्वात्मकः. शुद्धसत्त्वं तु भगवत आधारभूतोऽलौकिको नित्यो गुणस्तदधिष्ठायैव प्रकटीभवतीति तन्नन्दनत्वमपि नित्यं मूलभूतमेवेति ज्ञापितम्. अन्यथा प्राकट्यात् पूर्वं तन्नन्दनत्वं नवदेयुः ।।५।।

ततोऽग्रेऽवतारप्रयोजनसूचकं नामाहुः.

भूमीक्लेशभारहाराय नम इति ।।६।।

भूमिर्भक्ता तस्याः क्लेशः साक्षात्पूर्णप्राकट्ये तच्चरणसम्बन्धेन निवर्तत इति रिङ्गणलीलायां स्फुटीभविष्यतीत्यवतारप्रयोजनमुक्तम्. भूमेः क्लेशनिवृत्तिस्वरूपेण. भारहरणं सङ्कर्षणांशेनेति विवेकः. ‘गौर्भूत्वे’ त्यारभ्य ‘‘पुरैव पुंसे’’ त्यन्तोद्यमसूचकं नामेति ज्ञेयम् ।।६।।

अतः परं भगवदाज्ञापकं नामाहुः.

पुण्यश्रवणकीर्तनाय नम इति ।।७।।

पुण्यं भाग्यरूपं पापनिवर्तकं वा श्रवणं कीर्तनं चयस्येति. ‘‘गां पौरुषीं मे श्रृणुतामरा’’ इत्यारभ्य भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरं कीर्तनं ब्रह्मणो देवान्प्रति भूमिं प्रति चतत्कथनं, ततस्तेषां चतद्वाक्यश्रवणं ततः पुनः कीर्तनं भूमिभाग्याभिनन्दनरूपं ज्ञेयम्. एतदेवोक्तं विवरणे ‘‘अनेन वृत्तान्तेन भूमिः कृतार्था जाते’’ति. पूर्वं भगवदागमनं भूमावसम्भावितमधुना जातमिति भाग्याभिनन्दनं युक्तमिति ।।७।।

ततो ब्रह्मद्वारा देवाज्ञापनानन्तरं भगवानपि साक्षाद्वसुदेवे प्राविशत्तद्द्वारा देवक्यामिति तज्ज्ञापकं नाम निरूपयन्ति.

कलिमलसंहतिकलनयशःपुञ्जाय नम इति ।।८।।

अयं भावः. भगवत्प्रवेशानन्तरमलौकिकी काचित्प्रभा जाता वसुदेवदेवक्योः, तत्प्रभादर्शनमात्रेण कंसस्य स्वहन्तृत्वज्ञाने जातेपि विवेको जात इति तदपराधान्निवृत्त इत्युक्तं ‘‘इति घोरतमाद्भावादि’’ ति मूले. यः पूर्वं महादुष्टभावः सः प्रकटज्ञानेपि ततो निवृत्त इति भगवदनुभाव एव जातः. एवं सति पदसम्बन्धः. कलिरूपः पापरूपः कंसः तस्य मलः पापरूपो दुष्टो भावस्तस्य संहतिः सम्यक् हननं तत्कलयति करोति तादृशो यशः पुञ्जो यस्य. पुञ्जपदेनेदं तु साधारणतः प्रथममेव यशः प्रकटीकृतमीदृग्विधान्यनन्तान्यसाधारणानि यशांसि पुञ्जीभूतानि सन्तीति ज्ञापितम्. अथवा. संहतिः समूहः तं कलयति दूरीकरोतीत्यपि सम्बन्धो ज्ञेयः. अयमेव महानुभावो निरूपितः. अथवा. पूर्वं वसुदेवदेवक्योः कंसकृतक्लेशेन महती चिन्ता स्थिता, भगवत्प्रवेशे सा सर्वापि निवृत्तेत्यपि एतन्नाम्ना सूचितम्. तथा चोक्तं ‘‘दुरासदो दुर्विषद’’ इत्यादिना मूले ।।८।।

अतः परमावतारस्य मुख्यप्रयोजनज्ञापकं नामाहुः

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ।।९।।

भक्तिमार्गेत्यत्र मथुरास्थाः पूर्वं कर्मनिष्ठितास्तत्प्रवर्तकास्तेषामपि भगवदीयत्वान्निरोधार्थं तदिच्छया निमित्तभूः कंसद्वारा तं निवार्य कं सारयतीत्यनेन तेषां फलदानार्थं भक्तिमार्गं प्रवर्त्य सर्वागोचरे प्रादुर्भूय शुद्धसत्त्वात्मकभूतयोरानन्दं दत्वा भक्तिमार्गः प्रकटितः ततो मुदाप्लुतो गवामयुतं मनसा दत्वा माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहाकुलतयोक्तं ‘‘समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीरित्यत्र. अन्यथा न वदेदिति भावः. किञ्च. शुद्धसत्त्वात्मकभगवदाधारभूतस्य अन्यथा क्लेशप्रवृत्तिरेव न स्यात्, शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये चमानुषाः. भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयादित्यादिबाधशङ्कानिराकरणपूर्वकं भगवता अङ्गीकारार्थमेव तथा कृतम्. ‘‘यस्याहमनुगृह्णामी’’ त्यादिवाक्यात्स्वजनात्पृथक्कृत्याङ्गीकृतवानतो भगवदिच्छया सर्वं घटते इति भावः. अन्तः प्रवेशानन्तरं

वसुदेवदेवकीनिरोधस्तु जात इति भक्तिमार्गप्रवृत्तिर्जातेति तादृशं नामोक्तमिति भावः ।।९।।

ननु भक्तिप्रवृत्तावपि सर्वेषां फलं कीदृशं भविष्यति, एकरूपमेव बहुरूपं वेत्याशङ्क्याग्रिमं नामाहुः.

भक्तजनकल्पवृक्षाय नम इति ।।१०।।

भक्तजनानां कल्पवृक्षरूपः. कल्पवृक्षो यथा यस्याकाङ्क्षा तथा तां पूरयति, तथा यादृशो भक्तो यया रीत्या भजते, तादृशमेव तस्मै फलं ददातीति भावः. एतत्सर्वं गर्भस्तुतौ स्फुटीकृतमिति तत्सूचकं नाम ज्ञेयमिदम् ।।१०।।

अतः परं साक्षादाविर्भूतस्य नामाहुः.

देवकीनन्दनायनमइति ।।११।।

अकस्मात्साक्षात्परमानन्दस्वरूपप्राकट्ये तस्याः परमानन्द एव जात इति तथैव नामोक्तम्. किञ्च. देवक्यां सर्वदेवतासान्निध्यं ‘‘देवक्यां देवरूपिण्यामि’’त्यत्रोक्तम्. तेन प्राकट्यसमये सर्वेषां देवानां स्वत एवानन्दाविर्भावो जात इति युक्तमेवेत्यप्येतन्नाम्ना सूच्यते. एवं सति ‘‘अथ सर्वगुणोपेत’’ इत्यारभ्य ‘‘प्राच्यां दिशीन्दुरिवे’’त्यन्तश्लोकतात्पर्यद्योतकमिदं नामेति ज्ञेयम्. तेन यथा प्राच्यामिन्दुप्राकट्यं, तथा देवक्यां पुरुषोत्तमस्य. सयथा रात्रावेव तत्रापि तारकाणामानन्ददायी, तथायमपि स्त्रीणामग्रे भविष्यतीति सूचितम्. अत एव स्त्रीवाचकत्वेन देवकीपदमुक्तम्. इदं तु मूलरूपमेवेत्यस्यैवावताररूपत्वं चेति तत्तत्कार्यार्थे तत्तदंशेन सहावतार इति देवक्यां प्रद्युम्नांश इति सूचकमिदं नामेति बाललीलान्तःपातित्वमपि सूचितम्. अत एव पुत्रत्वद्योतकनन्दनपदं दत्तम्. तथाचोक्तं ‘‘जायमाने जनार्दन’’ इत्यस्य विवरणे. एवं सन्दर्भेऽवतारत्रयमिति. धर्मरक्षकत्वेनानिरुद्धः. मुक्तिदानार्थमज्ञाननिवृत्तिद्वारा सङ्कर्षणः. देवक्यां प्रद्युम्न इति ।।११।।

एवं सकलकलापूर्णः सच्चिदानन्दविग्रहो भगवान् देवकीवसुदेवयोरग्रेऽकस्मात्प्रादुर्भूत इति अग्रे आश्चर्यवर्णनमिति द्योतकं नामाहुः.

वसुदेवदेवकीपुण्यपुञ्जफलाय नम इति ।।१२।।

वसुदेवदेवक्योः पुण्यानां पुञ्जः राशिः. पुण्यपदेन भाग्यमपि सूचितम्. भाग्यव्यतिरेकेणैतादृशं फलं न भवति. तस्य फलरूप एवायं प्रकटः. भाग्यानां पुण्यानां च तत्रापि चिरसञ्चितानां राशीभूतानां फलरूपः. न तु साधारणानामित्यर्थः. एतेन फलस्यालौकिकत्वात्तत्कारणभूतभाग्यानामप्यलौकिकत्वं सूचितम्. कार्यकारणयोरेकजातीयत्वनियमात्. यद्यपि पूर्वजन्मन्येताभ्यां परमं तपः कृतं तथापि तपस्तु साधनं भवति. भगवांस्तु साधनासाध्य इति मूलेच्छाया एव कारणत्वाद्वरदानेन तपसोप्यलौकिककरणत्वाद्भाग्यानामप्यलौकिकत्वं सम्पन्नमिति तत्फलरूपत्वमेवेति भावः. अथवा. वसुदेवः शुद्धसत्त्वात्मकः भगवदाविर्भावस्थानभूतः. देवकी सर्वदेवतामयी विष्णुरूपा चेति सर्वेषां भाग्यानां समुदायोत्र निरूपितः. अत एव पुञ्जपदम्. तदा तत्फलरूपत्वेनाविर्भावो युक्त एवेति भावः. यद्यपि सर्वेषामर्थे प्रादुर्भावस्तथापि प्रादुर्भावस्थानरूपावेतावेवेत्येतद्भाग्यफलरूपत्वमेवोक्तम्. अत एवाग्रे बाललीलानुभवोऽप्यान्तरो मनोरथात्मको निरूपित ‘‘एतावन्ति दिनान्यासन्नि’’ त्यादिकारिकाभिः ।।१२।।

यद्यपि भगवानखिलालौकिकधर्मप्राकट्यसहित एव प्रकटस्तथापि तत्तद्भक्तानां तत्तन्मनोरथपूरणं कर्तव्यमिति सर्वदा लौकिकधर्मप्राकट्ये भक्तानां तन्माहात्म्यज्ञानेन मुक्तिरेवस्यान्न भक्तिमार्गरीत्या स्वरूपानुभव इति भक्तेषु माहात्म्यज्ञानेपि लौकिकभाव एव दृढीकृतइति तादृशं नामाहुः.

देवकीमनःप्रमोदजनकाय नम इति ।।१३।।

एतावत्पर्यन्तमलौकिकरूपं दृष्टवा परमानन्देनाश्चर्यरसे मग्नैव स्थिता. अतः परं तादृशे पुत्रबुद्धिरेवाभून्न तु माहात्म्यबुद्धिः. एतादृशोयं मम पुत्र इति स्नेहरस एवाविर्भूतः. अत एव ‘‘जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यात्’’ ‘‘उपसंहर विश्वात्मन्’’ ‘‘समुद्विजे भवद्धेतो’’रित्यादि प्रार्थना. ततो भगवांस्तयोः पश्यतोरेव प्राकृतः शिशुर्बभूव. अच्छिन्ननालः बस्तिसहितः. तदा देवकीमनसि प्रमोदो जातः. अलौकिके धर्मे प्रकटे गोपयितुं नशक्यते, रूपान्तरे त्वन्यत्रापि स्थापयितुं शक्यत इति

कंसकृतोपद्रवशङ्काजनितोद्वेगस्य निवृत्तेः पुत्रवात्सल्यरूपधर्मे प्रकटे प्रमोदः सिद्ध इति देवक्या मनसः प्रकृष्टो मोदस्तज्जनकाय ।।१३।।

ननु साक्षाद्भगवति प्रकटे तु तत्त्वबुद्धिः कथं भवेत्तत्राहुः.

ब्रह्मादिभक्तवाक्यपरिपालकाय नम इति ।।१४।।

अयं भावः. एतौ ब्रह्मणा प्रजोत्पादनार्थमाज्ञप्तौ, तदा पुनः परमं तपः कृतवन्तौ, भगवदात्मकतया तपः कृतमिति भगवान्प्रसन्नो जातः तथापि प्रजासर्गार्थमाज्ञप्ताविति कामनया तपः कृतमिति भगवत्स्वरूपाज्ञानेन परमसौन्दर्यातिशययुक्तं भगवन्तं दृष्टवापि तत्सदृशं सुतमेव वृतवन्तौ तदा वारत्रयं भगवानेव पुत्ररूपत्वेन प्रकटः पृश्निगर्भो वामनो देवकीनन्दनश्चेति. इदानीमपि प्रद्युम्नांशेन सृष्टिमेव करिष्यतीति ब्रह्माज्ञापरिपालनं कृतम्. तथा चब्रह्मादीनां भक्तानां वाक्यं प्रजासर्गकरणरूपं तस्य परिपालक इति लौकिकभाव एवोत्पादितो न तु भगवद्भावः. अत एव ''मोहितौ मम माययेत्युक्तम्''. अथवा. ब्रह्मादिप्रार्थनायामहं प्रादुर्भविष्यामीति पूर्वं यद्वाक्यमुक्तं, तस्य परिपालकाय सत्यप्रतिज्ञायेत्यर्थः. अत एव 'विखनसार्थित' इत्यादि वचनम्. नकेवलं ब्रह्मवाक्यमेव कृतं, किन्तु सर्वेषां भक्तानां यद्देयं प्रतिज्ञातं तस्य सर्वस्य पालक इति आदिशब्देन परीत्युपसर्गेण चज्ञापितम्. एवं सति मुख्यतया निरुद्धभक्तेभ्य आनन्ददानार्थमाविर्भाव इति प्राकृतशिशुर्भूत्वा अलौकिकवेदातीतसदानन्दस्वरूपीभूय व्रजे गमनमिति निरूपितम्. यद्यप्यत्र साक्षात्पूर्णप्राकट्यानन्तरं तादृशानन्देन तत्स्वरूपावलोकनक्रमेण ''तमद्भुतं बालक''मित्यादिनाम्नां कथनं युक्तम्. न तु तद्विहाय पूर्वमेव बभूव प्राकृतः शिशुरित्येतत्सामयिकनामकथनं तथापि ''पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेति वाक्याल्लीलास्थभक्तानामर्थे मुख्यतया तत्रैव प्राकट्यं परन्तु मायावरणसहितं राजससात्त्विकभक्तानामपि निरोधः कर्तव्यः. वंशसम्बन्धीकार्यं भूभारहरणादिकार्यं च कर्तव्यमिति वसुदेवदेवकीगृहे तदावरणं दूरीकृत्य प्रादुर्भूतः. एतत्कार्यं त्वधुना न कर्तुं शक्यम्, 'उपसंहर'. 'समुद्विजे'इत्यादिवचनानुपपत्तेः. अतस्तत्स्वरूपमन्तर्भाव्य तदतीतं सदानन्दस्वरूपं प्रकटीकृत्य व्रजमागतवानिति तदकथनं स्वरूपकार्यकारणाभावात्. किञ्च. आदौ भगवान्मुग्धभावप्रदर्शनेन भक्तानां लौकिकभावस्थापनपूर्वकं लीलां कृतवान्न तु माहात्म्यज्ञापनपूर्वकमन्यथा बाललीलानुकरणं न स्यात्. यद्यपि पूतनादिमारणे माहात्म्यख्यापकानि नामानि बाललीलायामुक्तानि, प्रौढलीलायां तु माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहो दृढीकर्तव्य इति तत्रोक्तानीति सर्वमवदातम् ।।१४।।

अतः परं मथुरातो निर्गमनसमये मायाकार्यं वृष्टिगर्जनादिकं जातं तद्वसुदेवस्यापि खेदहेतुर्भवतीति तन्निवारणार्थं ‘शेषोन्वगादि’ति तत्सूचकं नामाहुः.

शेषादिभक्तसेवितचरणाय नम इति ।।१५।।

आदिपदेन मायावृष्टिगर्जनादयो ज्ञेयाः. माया सर्वव्यामोहकर्त्री. वृष्टिर्गर्जनं च सर्वेषामनुत्थाने हेतुः. तत्राप्युपांशुगर्जनम्. अन्यथाधिकगर्जनेनैव जागरणं स्यादित्येतत्सर्वं सेवारूपमेवेति तद्यञ्जकमादिपदं दत्तम्. नो चेत्तत्समये शेषव्यतिरिक्तस्याभावादादिपदमप्र योजनकं स्यादिति भावः. शेषो यथा सर्वदा शय्यादिरूपत्वेन सेवकः. तथा मायाप्येवं कार्ये साधिका दासीवदिति सर्वं सुस्थम्. यद्यपि वृष्ट्यादिकार्यं प्रथमं पश्चाच्छेषागमनं तथापि वृष्ट्यादेर्वसुदेवस्य दुःखहेतुत्वाद्गौणत्वम्. शेषस्य तन्निवारकत्वान्मुख्यत्वमिति प्रथमं शेष एवोक्तः. एवं शेषस्य निरोध एव निरूपितस्तदर्थमेव प्रकट इति ।।१५।।

अतः परं यमुनानिकटे समागतस्य तन्निरोधकर्तृकं नामाहुः.

कालिन्दीवेगहर्त्रे नम इति ।।१६।।

कालिन्द्या यो वेगः स्वभावकृतः कालकृतश्चेति द्विविधः. तदुक्तं ‘भयानकावर्ते’तिश्लोकविवरणे. तस्य हर्ता तादृशाय. एतेनोभयदोषानपि दूरीकृत्य पश्चात्स्वाभिमुखी कृतवानिति सूचितम्. एवंकरणे हेतुः कालिन्दीति. यतः कलिन्दस्य पुत्री. स तु कलिं द्यतीति कलिखण्डनैकस्वभावस्तत्पुत्र्यपि तादृश्यपेक्षिता. सा चेत् त्रिदोषग्रस्ता प्रवाहरूपेत्यनुचितमिति करुणया प्रवाहस्थितिं त्याजयित्वा स्वसंमुखीकृतवानिति भावः. अत एव मूलस्थयमुनापदं विहाय नाम्नि कालिन्दीपदमुक्तम्. तेन स्वभावपरावर्तकत्वं भगवत उक्तम्. अतः परमियमपि पितृधर्मवती जातेति पितृनाम्ना निर्देशः कृतः. एवं प्रवाहस्थोपि भगवत्सम्मुखो भवति चेत्तदा पूर्वस्वभावं विहायोत्तमस्वभावो भवति, स्वयं पुनरन्येषामपि दोषान्दूरीकृत्योत्तमस्वभावं करोतीति सूचितम्. कालिन्दीपदेनान्योपि भावः सूच्यते. तथा हि. कलिर्भगवता सह कलहः भक्तानामन्योन्यकलहो वा तं द्यति खण्डयति तादृशी कालिन्दी. कलहस्तु भगवदाविभार्वानन्तरं तत्संयोगे सति भवेन्न तदभावात्. कलहाभावेन कथं मम कलहखण्डनरूपो धर्मः सेत्स्यतीति चिन्ताजनितो यस्तस्या वेगस्तस्य हर्ता. भगवत्प्रादुर्भावो जात इति संयोगो भविष्यति, कलहोपि भविष्यति, मदीयो धर्मोपि

सेत्स्यतीति भावः. अत एव सन्तोषेण मार्गं ददौ. एतदेवाग्रे ‘‘लक्ष्मीभिः सह क्रीडां करिष्यती’’ति सन्तोषादेव मार्गं ददाविति विवरणे विवृतम्. किञ्च. सर्वेषां गतिप्रदत्वान्मार्गदाता भगवान्, भगवतोपि मार्गदायिनी कालिन्दीति परमोत्कर्षो निरूपितः ।।१६।।

ततो मार्गवन्नदीमुत्तीर्य गोकुले गतस्य नामाहुः.

योगमायाधिपतये नम इति ।।१७।।

भक्तेषु योगार्थं या माया अन्तरङ्गा तस्या अधिपतिः अध्यापकोध्यक्ष इत्यर्थः. अत एव आज्ञाकार्यं कृतवती यशोदायां स्वप्राकट्यं विधाय सर्वान् विमोहवतीति भावः. किञ्च. भगवानधिपतिरिति तदाज्ञया स्वयमन्यत्रापि गतवतीत्यपि सूचितम् ।।१७।।

ततो यशोदाशयने स्थापनानन्तरं गोकुलपतित्वेन प्रकट इति तादृशं नामाहुः.

गोकुलपतये नम इति ।।१८।।

अयं भावः. सम्पूर्णगोकुलस्य राजा नन्दः. सचैतावत्पर्यन्तमपुत्रः. पुत्रे जाते एवाग्रेपि तत्पतित्वं निर्वहतीति प्रथमं गोकुलपतित्वेनैव नामोक्तम्. सर्वथा पतित्वधर्मो भगवत्येवेति पतिपदं दूराभिप्रायकमिति भावः. एतेन सम्पूर्णगोकुलं स्वपरिग्रहत्वेनैव गृहीतमित्यपि सूचितम्. अत एवाग्रेपि ‘‘मन्नाथं मत्परिग्रहमि’’त्युक्तम्. एवं सामान्यतः सर्वस्यैव गोकुलपतिः पतिवद्रक्षक इत्युक्तम् ।।१८।।

अतः परं यत्र पतित्वधर्मः प्रकटीकृतस्तद्विशिष्टं नामाहुः.

गोपीजनवल्लभाय नम इति ।।१९।।

गोपीजनानां वल्लभः परमप्रियः. गोपीजनाश्च वल्लभा यस्येति परस्परं भावस्यैक्यं निरूपितम्. तेनोभयोरपि परमरसानन्दाविर्भावो जात इति ज्ञापितम्. यथा चिरकालमिलितयोः प्रिययोस्तथेति भावः. एतदेवोक्तं ‘नवकुङ्कुमे’त्यस्य तात्पर्यव्यञ्जके ‘‘गन्धो रूपं तथा स्पर्श’’ इत्यनेन ।।१९।।

ततस्तदानन्दजनितोत्सवज्ञापकं नामाहुः.

गोकुलोत्सवाय नम इति ।।२०।।

सम्पूर्णगोकुलस्य गोकुले वा उत्सवरूपः प्रकटोयमिति सर्वेषां मनसि परमानन्देन तत्समये उत्सवो जात इति भगवदनुभाव एवोक्तः. अथवा. गोकुलस्य उत्सवो यस्य तादृशाय. एवं सत्यत्र भक्तावलोकनेन भगवतोप्युत्सवो जात इति सूचितम्. अत एव सर्वेषां सकलभूषणाद्यलङ्करणपूर्वकमागमनमुक्तम्. एवं ‘नन्दस्त्वात्मज’ इत्यारभ्य ‘‘नवनीतैश्च चिक्षिपु’’रित्यन्तोत्सवसूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ।।२०।।

ततोग्रे दानमहोत्सवसूचकं नामाहुः.

अखिलाशापूरकाय नम इति ।।२१।।

अखिलानामाशायाः पूरकः. केचन ब्राह्मणा विद्यावन्तः. केचन याचकाश्च सूतमागधबन्दिनः. काश्चित्स्त्रियोपि. ते सर्वे नन्दस्य गृहे पुत्रो भवति चेत्तदा वयमेतदेव याचयाम इति, यशोदायाः पुत्रश्चेद्भवेत्तदा वयमिदमेव मनोभिलषितं ग्रहीष्याम इत्याशावन्तः स्थिताः. भक्तानां प्रादुर्भाव एवाभिलषित इति स्वप्राकट्येन सर्वेषां आशापूरको जातः. अत एव नन्दोपि महामना जात इति यस्य यदभिलषितं तदेव तस्मै ददाति. नन्दद्वारा तदाशापूरको जात इति भावः. भक्तानामाशां

स्वयं साक्षात्पूरयिष्यतीत्याशापूरकत्वधर्मो भगवत एव निरूपितः. किञ्च. ‘‘अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणीति’’ वाक्यात्तदुघ्दोषेणाखिलासु दिक्षु कीर्तिः पूरिता. भगवदाविर्भावो जात इत्याशापदेन सूचितम्. एतेनासुरव्यतिरिक्तानां सर्वेषामानन्दो जात इति ज्ञापितम् ॥२१॥

अतः परं यशोदाया अप्याशापूरकं नामाहुः.

यशोदास्तनन्धयाय नम इति ॥२२॥

यशोदायाः सर्वदा इदमेव दुःखं स्थितं, कदा मे पुत्रो भविष्यति, कदा स्तनपानलालनादिकं करिष्यामीति. एतदेवोक्तं ‘‘यच्च दुःखं यशोदाया’’ इति निरोधवर्णने. तद्दुःखमिदानी गतमिति साऽशा पूरितेति तादृशं नामोक्तम्. एवं सति नालच्छेदनानन्तरं स्नानानन्तरं शयने मातृपार्श्वे स्थापितः पुत्रः स्वत एव स्तनाकाङ्क्षी प्रवर्तते, माता वा स्वतः स्तनं पाययतीति तत्सामयिकं नाम ज्ञेयम्. परं त्वाशापूरकत्वात्तत्प्रकरणे धृतमिति सर्वमनवद्यम् ॥२२॥

एवमेव नन्दस्याशापूरको जात इति तादृशं नामाहुः.

नन्दमनोमोदकाय नम इति ॥२३॥

नन्दस्यापि पुत्रोत्पत्त्याशया तत्तन्मनोरथाः स्थितास्ते इदानीं पूर्णा जाता इति ममैतादृशं दिनं जातं परमभाग्ययोगेनेति प्रमोदेनाक्रीडनकाद्युत्तमवस्त्वानयनार्थं मथुरागमनमिति तत्सूचकमिदं नामेति ज्ञेयम्. एतदेवोक्तं ‘‘भगवदर्थमुत्तमवस्तूनामानयनार्थं मथुरां गतवानि’’तिविवरणे.

एतन्मध्ये पूतना आगतेति तां मारितवानिति तादृशं नामाहुः.

पूतनान्तकाय नम इति ।।२४।।

अयं भावः. भगवान् भक्तानामानन्ददानार्थं निरोधार्थं चप्रकट इत्युभयमपि पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्तिं विना न सम्भवतीति प्रथममविद्यारूपा पूतनैव मारिता. तथाचोक्तम्. ‘‘अविद्या पूतना नष्टा’’. ‘‘अतः परं निरोधः सुगम’’ इति. किञ्च. एतद्वधेन व्रजसम्बन्धिबालानामपि रक्षा कृता. एतदेवोक्त ‘‘मेकं भगवतः कार्यं बह्वर्थानां च साधकमिति’’. यद्यपीदमलौकिकमेव माहात्म्यं दर्शितमवस्थासाधनविरुद्धत्वात्, तथापि मुग्धभावेनैव कार्यं कृतवानिति सर्वेषु लौकिकभाव एव स्थापितो, नत्वलौकिकं ज्ञानं जनितं बाललीलायामिति सर्वमनवद्यम्.

नन्वेवं मुग्धभावे मारणप्रकारज्ञानं मुक्तिदानं चकथं सम्भवेदित्याशङ्क्य हेतुभूतं नामाहुः.

सुकृतज्ञाय नम इति ।।२५।।

सृष्ठु शोभनं सुतरां वा यत्कर्तव्यं तज्जानाति. एतत्सर्वं ‘‘गाढं कराभ्यां भगवानित्यस्मिन् श्लोके भगवत्पदार्थकथनेन निरूपितम्. तत्रेश्वरत्वात्स्त्रीमारणदोषः परिहृतः. वीर्यवत्त्वात्तन्मारणादिसामर्थ्यम्. यशःस्वित्वादलौकिकचरित्रकरणम्. श्रीयुक्तत्वान्न प्रकारान्तरेण मारणम्. तादृशशोभानाशप्रसङ्गात्. ज्ञानित्वात्तस्य दोषपरिज्ञानेन मारणावश्यकत्वम्. वैराग्ययुक्तत्वाद्दैत्यपक्षवधे न दोष इति हेतष्टकमिति. अत एव गुणैर्धर्मिणा च मोक्षदानमप्युक्तम्. अथवा. सुष्ठु कृतं यत्पूतनायास्तज्जानाति. अयं भावः. इयं समस्तव्रजसम्बन्धीबालकान्भक्षितवती तस्मिन्समये अयं भगवानिति सर्वेषु भगवद्बुद्ध्या भक्षणं कृतमिति तावन्मात्रं शोभनकृतज्ञानेन मुक्तिर्दत्ता. किञ्च. भगवद्बुद्ध्या ग्रहणे बालकानां तदन्तः प्रवेशेपि नासुरभावप्रवेशोभूदित्यपि सुकृतत्वेन जानातीति मोक्षदानम्. एतेनेदृक्प्रकारेणापि भगवत्सम्बन्धश्चेत्तदा भगवान् स्वानुरूपं फलं ददातीति भावः. किञ्च. पूतना भगवद्भ्रमेण बालकान्भक्षितवतीति मदर्थे मारितानां व्रजसम्बन्धीनामेषामासुरसम्बन्धोभूदिति सुष्ठु कृतं जानातीत्यपि ज्ञापनार्थं तथोक्तम्. अत एव प्राणाद्वारा तान्स्वान्तर्निनाय, तस्या अपि मुक्तिर्दत्ता, पुनराविश्य तथा करणाभावार्थमिति भावः.

अत एवैतन्नामोक्त्वा तत्कार्यसूचकं नामाहुः.

पूतनामोक्षदात्रे नम इति ।।२६।।

अतः परं निरोधःसुगम इति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तमनोरोधकाय नम इति ।।२७।।

एतावत्पर्यन्तमस्माभिरसावधानतया स्थितिमिति मध्येगृहं तत्रापि बालकनिकटे इयमागता. अतः परं सावधानेन स्थातव्यमिति सर्वैर्भगवन्निष्ठं चित्तं कृत्वा स्थितमिति भक्तानां निरोधः कृत इत्युक्तम्. भक्तमनोरोधकायेति ।।२७।।

अतः परं पूतना मारणानन्तरं तस्याः स्वरूपं दृष्टवा शब्दं चश्रुत्वा सर्वे भीताः तस्या हृदये क्रीडन्तं भयरहितं स्वापेक्षयोत्कृष्टं भगवन्तं दृष्टवन्त इति तद्द्योतकं नामाहुः.

गोकुलाभयदानचरित्राय नमइति ।।२८।।

गोकुलस्याभयदानार्थं चरित्रं यस्य. तस्या उरसि क्रीडया स्वस्याभयभावः सूचित इत्यतः परं सर्वस्यापि गोकुलस्याभयमेवेति ज्ञापितम्. अत एव तदारभ्य जाते भयेपि भयकृत्यं नजातं, किन्तु भयकारक एव नष्ट इति भावः ।।२८।।

अतः परं भगवान्निरोधार्थं प्रकट इति प्रपञ्चासक्तौ सन भवतीति विशेषेण तन्निवृत्तिं करोतीति तादृशं नामाहुः.

भक्तप्रपञ्चविस्मारकाय नम इति ।।२९।।

इदं त्वौत्थानिके कर्मणि भगवति स्नानाद्यलङ्करणान्ताभ्युदयिकविधाने तदुत्सवाविष्टा यशोदा जातेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम्. एतेन भगवति विशेषासक्तिः सूचिता. पश्चात्तादृशं वा बालकं सञ्जातनिद्राक्षं शयनं कारितवती. ततः समागतलोकसम्पूजनेन भगवन्तं विस्मृत्य पुनः लौकिकासक्ता जाता. एवमन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्दत्तवस्तुग्रहणासक्तिरेव जाता न तु भगवद्विचार इति सर्वेषां बहिर्मुखता जाता. एतदेवोक्तं ‘सञ्जातनिद्राक्ष’ मित्यत्र ।।२९।।

भगवतो ज्ञानशक्तिनिमीलने परमार्थदृष्टिस्तिरोहिता भवतीति युक्तमेवेति तदा साक्षाद्भगवति विद्यमाने तं विहायान्यत्रासक्तिरनुचितेति तां दूरीकृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

शकटभेदनबालचरित्रायनम इति।।३०।।

शकटभेदनरूपं बालचरित्रं यस्येति. अयं भावः. एवं लौकिकासक्ता यदा दृष्टा तदा मदीया अपि एवं बहिर्मुखा भवन्तीति रोदनं कृतवान्. तेन कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा स्वयं स्तनार्थी चरणेन शकटमेवोदक्षिपत्. न हि भगवदुपर्यन्ये रसाः स्थापयितुं शक्यन्त इति. अत एव बहिर्मुखतायां कस्यापि विनियोगो मा भवत्विति सर्वरसानां पातनम्. अत एव ‘‘लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे’’ ‘‘लोकार्थी चेद्भजेत्’’ ‘‘त्रैवर्गिका या से’’त्यादिवचनानि निरूपितानि. किञ्च. ‘अधःशयानस्ये’त्युक्त्या छायार्थं तत्र शायितो भगवान्बहिमुर्खतायां तत्सम्बन्धीच्छायामपि नाङ्गीकृतवानित्यपि सूचितम्. तदा पुनलौकिकनाशात्तदुत्पातं मत्वा तद्भयेन भगवन्निष्ठा जातेति प्रपञ्चविस्मारकत्वं निरोधकर्तृत्वं चोक्तं नामद्वयेनेति भावः. पूर्वं पूतनावधे रक्षाकरणे वाग्विनियोग इति वाचनिकनिरोधः सिद्धः. शकटभङ्गे भगवदर्थं कायिकव्यापारो जात इति कायिक उक्तः ।।३०।।

अतः परं मानसो निरोध उच्यते इति तादृशं नामाहुः.

तृणावर्तविमर्दकाय नम इति ।।३१।।

‘‘गोकुलं सर्वमावृण्व’’न्नित्यत्र वात्यारूपेण तृणावर्तागमने सति स्वस्थापितस्थले भगवददर्शनेन मूर्च्छापर्यन्तं महद्दुःखं जातं मातृचरणानां तेन मनो भगवन्निष्ठमभूदिति मानसो निरोधोप्युक्तः. अग्रेपि तृणावर्तमारणानन्तरं प्राप्तौ ‘मृत्युमुखात्प्रमुक्त’ मित्याद्युक्त्या परमाश्चर्यरसेन प्रपञ्चविस्मृतौ केवलभगवदासक्तिजनितपरमानन्देन मानस एव सउक्त इति भावः. एवमद्भुतचरित्रं दृष्टवा सर्वे नन्दादयो विचारितवन्तः. एतदुक्तं ‘‘अहो बतात्यद्भुतम्’’ इति. तत्र कृत्रिमभगवत्त्वज्ञानं जातं स्वपुत्रे इत्युक्तम् ।।३१।।

परन्तु यावत्पर्यन्तं भगवत्यसम्भावना न निवर्तते, तावत्पर्यन्तं दृढासक्तिर्न भवतत्य सम्भावनानिवृत्यर्थं स्वस्मिन्नेव तादृशं रूपं प्रदर्शितवान्. तत्र पुनः भक्त्या विना साक्षाद्भगवद्ज्ञानं नभवतीति प्रथमं भक्तिनिरूपकं नामाहुः.

भक्तिस्वासक्तिजनकाय नम इति ।।३२।।

भक्त्या कृत्वा स्वस्मिन्नासक्तिं जनयतीति तादृशाय. अयं भावः. एकस्मिन्समये पुत्रस्नेहेन स्वांके पुत्रमारोप्य परमरुचिरस्मितसहितं परमसौन्दर्यमनोहरमुखं लालयन्ती जाता. मुखस्य स्मितसहितेन मोहकत्वं भक्तिरूपत्वेन स्वस्मिन्नेव स्नेहासक्तिजनकत्वं चोक्तम्. तत्रापि भक्तिरूपत्वेन स्वकीयमपि स्नेहं ज्ञापयतीति विशेषतः स्वासक्तिसाधकत्वमुक्तम् ।।३२।।

एवं पूर्वं भक्तिमुक्त्वा ज्ञानं निरूपयन्तस्तज्ज्ञापकमग्रिमं नामाहुः.

यशोदामोहनाशकाय नम इति ।।३३।।

भक्त्यनन्तरं स्वमुखे सर्वब्रह्माण्डं दर्शयामासेति तद्दर्शने प्रपञ्चाधारत्वेन ब्रह्मज्ञानमपि जातमित्यसम्भावनाबुद्धिर्निवृत्तेति तथा नामोक्तमिति भावः. परन्तु मातृचरणानां पुत्रे स्नेहः स्वरूपतो यद्यप्यलौकिकस्तथापि प्रथमत एव पुत्रे लौकिकविजातीयधर्मदर्शनस्य भयजनकत्वादन्यथा सम्भावनया प्राणस्थितिरेव न स्यादिति क्रमेण तथा ज्ञानसम्पादनार्थं तत्सर्वं तिरोधाय विस्मयरसमुत्पाद्य लौकिकसमानः पुत्रत्वभावरूप एव स्थापित इति भावः. अथवा. पुत्रे तथा दर्शनेन विस्मयरसेन मुग्धेति तन्मोहं नाशयित्वा पुत्रत्वभाव एव स्थापित इति तथा नामोक्तम्.

अतः परं नामकरणसम्बन्धिनामानि निरूपयन्ति.

रामानुजाय नम इति ।।३४।।

प्रथमं रामानुजायेति नाम कथनस्यायं भावः. मूले ''बालयोरनयोः संस्कारान्कर्तुमर्हसी'' त्युक्त्या नन्दस्य स्वपुत्रवसुदेवपुत्रयोर्भेदो नास्तीति ज्ञापितम्. अतिमहतां परमसुहृदयानां तादृशस्वभावत्वात्. एवं मातृचरणानामपि तथैव भाव इति ''कुमारास्तेग्रजोप्यय'' मितिवाक्येऽग्रजपदेन सूचितम्. एवं सति नन्दाभेदबुद्धिं ज्ञात्वा गर्गोपि प्रथमं रामस्यैव नामकरणं कृतवान्. अन्यथा नन्दगृहे कृष्ण एव ज्येष्ठ इति तत्कथं कुर्यात्. तत्करणस्य संशयजनकत्वादपीति तदनुजत्वेन नामकथनं युक्तमेवेत्यर्थः. किञ्च. रामस्यानुज इति पूर्वं रामोस्मद्गृहे जातः पश्चादयं जात इति रामजन्मैवास्मद्भाग्यरूपं यतस्तदागमनेस्माकमपि पुत्रो जात इति रामः सर्वथाग्रज एवायमनुज इति नन्दाशयद्योतकत्वेन श्रीमदाचार्यैः प्रथममेतदेव नामोक्तमिति भावः. किञ्च. अत्र निरोधेन स्वासक्तिः साध्या. सा स्थायीभावस्य प्रवृद्धौ भवतीति. शृङ्गाररसस्थायीभावो रतिस्तद्वर्धकत्वं स्वरूपधर्मस्तद्धर्मरूपो रामः. अत एव रमयतीति राम इति रतिवर्धकत्वमुक्तं रामस्य. तादृशास्यानुजः अनु पश्चाज्जायते प्रकटो भवतीत्यर्थः. रतिवर्धकत्वेन सर्वेषां हृदि रतिं वर्धयित्वा पूर्वमन्तः प्रकटीभवतीति पश्चाद्बहिरपीत्याशयेन रामानुजायेत्युक्तम्. किञ्च. रामो वेदात्मकः क्रियाशक्तिरूपस्तमनुलक्षीकृत्य प्रकटो भवतीति यत्र वेदोक्तधर्मस्तत्र प्रकटीभवतीत्यर्थः. अत एव लीलायां सर्वत्र बलदेवसाहित्यम्. तं पुरस्कृत्यैव लीलां करोतीति तथोक्तम्. आवेशद्वारापि तथेति वा.

अतः परं भक्तान्तःकरणे रतिं वर्धयित्वा भावरूपः सतत्र स्थितो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः.

कृष्णाय नम इति ।।३५।।

भावात्मकसदानन्दस्वरूपायेत्यर्थः. अन्तः प्रकटीभूय स्वरूपानन्दं ददातीति भावः ।।३५।।

तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः

वासुदेवाय नम इति ।।३६।।

वासुदेवस्तु मोक्षदातेति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्त्या स्वरूपानन्दानुभवेन प्रतिक्षणं लयावस्था भवति भक्तानामिति तथोक्तम्. अत्र वर्णपरत्वेन कृष्णपदार्थः. ‘‘प्रागयं वसुदेवस्येति’’ श्लोक वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेवपदार्थश्च स्पष्ट एवेति तत्कथनम्. तथा चभावार्थ एव स्फुटीकृतइति भावः ।।३६।।

एवं मुख्यप्रयोजनरूपं नामत्रयमुक्त्वा गुणयोगादनन्तनामेति तत्सूचकं नामाहुः.

अनन्तगुणगभीराय नम इति ।।३७।।

अनन्तगुणैः कृत्वा गभीरस्तलस्पर्शरहितः नकेनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः. अत एव ‘‘बहूनि सन्ति नामानि रूपाणी’’ त्युक्तम् ।।३७।।

एवं गुणानामगाधत्वं निरूप्य रूपाणामप्यगाधत्वमाहुः.

अद्भुतकर्मणे नम इति ।।३८।।

अद्भुतानि कर्माणि यस्य. एतेन यादृशा गुणा यादृशानि रूपाणि सन्ति तादृशानि ज्ञात्वा तदेकनिष्ठया चिन्तनीयानीति सूचितम् ।।३८।।

नन्वद्भुतकर्मणो ज्ञानं कथं भवेदिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

गोकुलचिन्तामणये नम इति ।।३९।।

गोकुले वा चिन्तामणिः सयथाचिन्तनमात्रेण तत्तदिष्टप्रापकः दुःखनाशकश्च, तथायमपि चिन्तनमात्रेण तथेति भावः. तथा हि. पूतनासुपयःपानं यत्कृतं तद्भवतां श्रेयोनिमित्तम्. यतः पञ्चपर्वाऽविद्यारूपा सा नाशिता. शकटः संसारात्मको नाशितः. अविद्याकार्यरूपो मोहात्मकश्च तृणावर्तो मारित इति त्रिदोषदूरीकरणेनाग्रे विश्वदर्शने ज्ञानोत्पादनेन च ‘‘एष वः श्रेय आधास्यदग्रेपि करिष्यती’’ति सर्वं विवरणे विवृतमिति भावः ।।३९।।

एवं स्वरूपज्ञानेनानिष्टनिवृत्तिमुक्त्वेष्टप्राप्तिस्वरूपमाहुः.

गोपगोकुलनन्दनाय नम इति ।।४०।।

गोपा गोप्यश्च गोकुलं चतेषां नन्दनः परमानन्दकर्तेत्यर्थः गोपपदेनैव गोप्यः सूचिताः गोप्यत्वान्न पृथक्त्वेनोक्ताः. गोकुलपदेन चगोकुलस्थाः सर्वे सूचिताः ।।४०।।

एवं विशिष्टरूपनामान्युक्त्वा समुदायेन समस्तसंकटनिवारकं नामाहुः.

भक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ।।४१।।

भक्तानां तत्सामयिकसकलदुःखनिवारकोऽयमेव भविष्यतीति. एतदेवोक्तं ‘‘अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथेति. सर्वदुर्गतरणकथनेनान्तःकरणशत्रूनपि निवारयिष्यतीति सूचितम्. तदुक्तं ‘‘पुरानेन साधवो दस्युपीडिता’’ इति ।।४१।।

एवं कर्मकृतं नामद्वयमुक्त्वा गुणकृतं तदाहुः.

महानुभावाय नम इति ।।४२।।

‘‘य एतस्मिन्महाभागा’’ इत्यस्मिन् श्लोके गुणानां महानुभावत्वं निरूपितम्, अम्बरीषादिचरित्रे तथा प्रसिद्धेरिति तत्सूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ।।४२।।

एवं परम्परया गुणानामनुभाव उक्तः. साक्षात्स्वरूपगुणानामनुभावाः केन ज्ञातुं शक्यन्ते, तेषामनन्तत्वादिति तत्सूचकं नामाहुः.

अचिन्त्यगुणकर्मणे नम इति ।।४३।।

अचिन्त्या गुणाः कर्माणि चयस्येति ।।४३।।

अतः परं यस्यैतादृशा गुणाः कर्माणि चसोयं तव पुत्र इत्युपसंहरन्तस्तत्सूचकं नामाहुः.

नारायणाय नम इति ।।४४।।

एतस्यार्थो ‘‘नारायणसमो गुणै’’ रित्यत्र विवृतः. विशेषतष्टिप्पण्यां स्फुटीकृत इति ततोवगन्तव्यः. तत्राक्षरं पुरुषोन्तर्यामी चेति नारायणत्रयम्. ब्रह्माण्डमध्ये च नारायणत्रयमुक्तम्. यो वैकुण्ठे लक्ष्मीसहितः. यः सूर्यमण्डले सर्ववेदसहितः. यो भूमौ ब्राह्मणेषु यज्ञनारायण इति. एवं षड्भिर्नारायणैः षड्भिर्गुणैरेव समता निरूपिता. कृष्णो धर्मी निरूपित इति परमनिधानरूपोऽयमिति सावधानो भूत्वा प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकं गोपायस्वेति गर्गोक्तैतावत्तात्पर्यज्ञापकमेतन्नामोक्त मिति भावः. विशेषतष्टिप्पण्यां स्फुटीकृतमेवं कृष्णोपि करोति व्रजसुन्दरीणामिति ।।४४।।

एवं निरोधकर्तृत्वेन नामोत्सवसम्बन्धीनामानि निरूप्योपविष्टस्य हरेरल्पचलनात्मकलीलाविशिष्टं नामाहुः.

व्रजाङ्गणरिङ्गणजानुचरणारविन्दाय नम इति ।।४५।।

इदं तु ‘‘जानुभ्यां सह पाणिभ्या’’ मित्स्य नाम ज्ञेयम्. व्रजाङ्गणे यशोदाङ्गणे रिङ्गणमल्पगतिरूपं ययोस्तादृशे चरणाविन्दे च यस्य तादृशाय. मूले रामकेशवपदाभ्यां रतिवर्धकत्वकेशकृतसौन्दर्यातिशयवत्वं चाङ्गणविहरणे ज्ञापितमिति नाम्नो निरोधसाधककत्वमुक्तम्. अत्रारविन्दपदेन चरणशोभातिशयो ज्ञापितः. तत्रापि मध्येऽल्पचलनं कदाचिद्भूमौ, शयान एव भवति, कदाचित्पुनरूत्थानं उत्थाने च पुनर्गमनम्, एवमनेकधा रूपाणि ध्येयानि, हसद्रूपाणि क्षणमुपविष्टानि, क्षणं चप्रचलितानि इत्येतत्सर्वं सुबोधिन्यां निरूपितमित्येतावदभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम्. इयं प्रथमगतिर्निरूपिता ।।४५।।

अतः परमग्रिमगतिविशेषज्ञापकं नामाहुः.

व्रजपङ्कङ्गलेपनाय नम इति ।।४६।।

व्रजे यः पङ्कः गोमयजनितस्तस्याङ्गे लेपनं यस्य तादृशाय. रिङ्गणलीलायां बालकस्यतत्सम्बन्धः शोभाकर एव भवति लोकेपि. तत्र यस्याङ्गसम्बन्धेन पङ्कस्याङ्गरागत्वं सम्पन्नं तस्य शोभाकरत्वे किं वाच्यम्. किञ्च. यत्र कर्दमस्याप्यलौकिकत्वं सम्पन्नं तत्र तत्सम्बन्धेन्येषामपि दोषनिवृत्त्याऽलौकिकत्वसम्भवे कः सन्देह इत्यपि सूच्यते. परन्तु सम्बन्धः सर्वथापेक्षितः. एतेन 'तावंघ्रियुग्ममनुसृत्ये' त्यारभ्य 'मुग्धस्मिताल्पदशन' मित्येतावत्पर्यन्तं यावन्तो गतिविलासा यावन्ति तत्तन्मौग्ध्यमाधुर्यविभ्रमसहितानि रूपाणि निरूपितानि तावन्ति सर्वाणि भावनीयानीति सकलचरित्रसन्निवेशज्ञापकमिदं नामेति सूचितम्. एवमुपविष्टस्याल्पचलनात्मकप्रथमगतिरूपं ततोऽलसवलितादिसहितगतिरूपम्, ततो मात्रा सह नानाक्रियारूपं चेति लीलात्रयं नामद्वयेन निरूपितम् ।।४६।।

अतः परमेतावच्चरित्रेण भक्तानां निरोधो जातो वा न वेति परीक्षार्थमग्रिमचरित्रं स्वतः स्थितिलीलारूपं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तपरीक्षापरिपालकाय नम इति ।।४७।।

भक्तानां या परीक्षा निरोधो जातो वा न वेति तस्याः परिपालकः रक्षकः पूरक इत्यर्थः. तादृशलीलायास्तादृग्भावोत्पादकत्वेन स्वयमेव पालको जात इति तथोक्तम्. अयं भावः. एतन्नाम्नि भक्तानां मातृचरणानां चनिरोध उच्यते. तत्र 'यर्ह्यङ्गने' त्यनेन स्त्रीणां, 'शृङ्ग्यग्निदंष्ट्री' त्यनेन मातृचरणानां. तत्र प्रथमं स्त्रियस्तु त्रिविधाः कौतुकाविष्टा रसाविष्टाः कामाविष्टाश्चेति कौतुकाविष्टास्तद्दर्शननिष्ठा एव जाताः. रसाविष्टास्तु प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिरसाविष्टा एव स्थिताः. कामाविष्टास्तु एकाकी प्रियः प्राप्त इति तद्रसाविष्टा अभूवन्निति त्रिविधानां निरोधः स्वरूपेणैव कृत इति परीक्षापालनमपि स्वकृतमेवेति तथोक्तमिति भावः. एवमेव मातृचरणानामपि परीक्षा ''न तज्जनन्यौ शेकात'' इत्युक्तत्वात्स्वकृतैवेति तत्रैव समावेश इत्येकमेव नामोक्तम्. अथवा. भक्तानां या परित ईक्षा अवलोकनं तास्तु सर्वसमक्षं किमपि कर्तुं न शक्नुवन्ति, रहः समयावलोकनमेव कुर्वन्ति तत्परिपालकः, इतस्तत आकर्षणमिषेणैकान्तं कृत्वा तन्मनोभिलषितं पूरयतीति भावः. अत एवाङ्गनापदं दर्शनीयकुमारलीलापदं चोक्तम्. दर्शनीयपदेन कोटिकन्दर्पलावण्यस्वरूपदर्शने तत्सम्बन्धाभिलाषस्तासां सूचितः. अङ्गनापदेन तत्पूरकत्वं चेति तथोक्तम्. एतदेवोक्तं टिप्पण्यामंगं नयन्त्यङ्गे वा ।।४७।।

अतः परमग्रिमसूचकं नामाहुः.

व्रजहीरमणये नम इति ।।४८।।

व्रजे सम्पूर्णे मध्यनायकः. हीरमणिर्यथा सर्वोत्कृष्टत्वेन मध्यनायको भवति, तथायमपीत्यर्थः. अथवा. शिरोमणिः. स यथा शिरसि सर्वोपरि विराजते, तथायमपि समस्तव्रज बालकानामुपरि विराजमानः सर्वेषां प्रकाशको जात इति तथोक्तम्. इदं तु ततश्च भगवान्कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः. सह रामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुद मित्यस्य नाम ज्ञेयम्. अत्र कृष्णो व्रजराजकुमार इति कुमारलीलायामेव राजलीलां कृतवानिति. ''स्वयं राजा रामो मन्त्री, वयस्याः सेवका'' इति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ।।४८।।

अतः परं राजकुमारत्वेनोच्छृंखलचरित्रमपि कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

*गोकुलधूर्तचरित्राय नम इति ।।४९।।

(गोकुलधूर्तेत्यत्र ।।४९।। भगवच्चरित्रं धूर्तवत्, भवति न तु स्वरूपम्. सयथा - यथा सर्वं गृहीत्वा सुखमेव प्रकटयति, तथैवेतच्चरित्रं इन्द्रियादिकं गृहीत्वा परमानन्दमेव प्रकटयति. निरोधाधिकारिणामेवमनुभूयते. अतो निरोधसुकरत्वात्तथा भवतीत्यर्थः)

गोकुले धूर्तं धूर्तवद्वा चरित्रं यस्य तादृशाय. एतत्सर्वं 'वत्सान्मुञ्चनि' त्यारभ्य ''एवं धाष्ट्र्यानीत्यन्तं'' निरूपितम् ।।४९।।

एवं धूर्तचरित्रकरणानन्तरमुपालम्भार्थमागतानामपि तादृशश्रीयुक्तमुखावलोकने तत्सर्वं विस्मृतं पुनर्मनोनुरञ्जनं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तवशीकरणचरित्राय नम इति ।।५०।।

एतादृशचरित्रेणापि भक्तानां वशीकरणमेव सम्पन्नं न त्वन्यदिति निरोध उक्तः ।।५०।।

ननु स्वगृहद्रव्यहानौ कथं वशीकरणं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

***नवनीतलवाहाराय नम इति ।।५१।।**

(नवनीतलवाहारेत्यत्र ।।५१।। स्वावयवरूपां मनोरथमयी सम्पाद्य इतरोपयोगशङ्कादवदहनसुतप्तहृदयायास्तु भगवान्स्वाद्वत्ति. यास्तु नवनीतादिकं सम्पाद्य गृहान्तरे स्थापयति यदा भगवानागमिष्यति तदा किञ्चिद्दास्यामि. एतद्भाववत्यास्तु लवमात्रमेवाङ्गीकरोति. यास्तु सम्पाद्य गुप्ततया संस्थाप्य भगवदागमनात्पूर्वमेवात्र कार्यार्थं गच्छति, तस्यास्तु सर्व मर्कटेभ्यो ददाति, न तु स्वयमत्तीति भावः. अग्निकुमारश्रुतिरूपाणां देवरूपाणामिति विवेकः (?) किञ्च. भगवता लबाङ्गीकारेणापि कृतार्थवत्वं ''स्वल्पमप्यस्य धर्मस्येति'' वाक्यादन्येषां न तथेति भावः)

''स्तेयं स्वाद्वत्तीति यदुक्तं तस्येदं नाम ज्ञेयम्. नवनीतस्य यो लवस्तस्याहारो यस्य तादृशाय. तास्तु भक्तास्तदर्थमेव नवनीतादिकं सम्पाद्य गृहे स्थापयन्ति. तस्य लवमात्रमपि भगवद्विनियुक्तं चेद्भवेत्तदा स्वकृतार्थतेति तदाहरणे द्रव्यस्यापि सार्थकत्वं जातं न तु हानिरिति सन्तोषेण वशीकरणत्वमेव सिद्धमिति भावः. उपालम्भस्तु बाह्यः, तत्रापि तदेव सिध्यतीति तथा. अथवा. नवनीतं तु भगवतोत्यन्तं प्रियं रसत्वात्. तस्य यद्यत्प्रियं तत्तत्स्वकीयं लवमात्रमपि तद्विनियुक्तं भवेच्चेत्तदा सफलत्वमिति तथोक्तम्. यद्वा. नवनीतं स्नेह एव, रसत्वात्. तस्य लवो यत्र तादृशस्याहरति अङ्गीकरोति अभ्यहरति वस्त्वित्यर्थः. नान्यस्येति धूर्तचरित्रैरपि यस्य संतोषस्तदा तस्य स्नेहपरीक्षा जातेति स्नेहादेव तद्ग्रहणे परमानन्ददायकत्वेन वशीकरणं भवतीति. नामद्वयं तत्सूचकमुक्तम् ।।५१।।

एवं सति यत्रैव स्नेहोत्पत्तिस्तत्रैव भगवतः प्रियत्वमिति तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः.

दधिदुग्धप्रियाय नम इति ।।५२।।

उभयमपि प्रियं यस्य तादृशाय. यद्यपि पयसः सन्तापक्लेशो दीयते दध्नश्च मथनक्लेशस्तथापि ते स्नेहमेव प्रकटयत इत्यसाधारणो धर्मस्तयोरिति भगवतस्तेतिप्रिये. एवं सति धूर्तत्वादिनापि भक्तानां स्नेह एव यदि स्थास्यति, तदा मे ममापि प्रिया भविष्यन्तीति भावेन तथाकरणमिति सर्वमवदातम्. किञ्च. पयसो विकारः रूपान्तरं दधि तस्य प्रथमोक्तेः विकृतावपि स्नेहश्चेत्प्रकटो भवेत्तदा मम प्रिय एव भवेदिति सूचितम् ।।५२।।

अतः परमेतेषामुपालम्भोपि निरोधसाधक एवेति ज्ञापकमग्रिमं नामाहुः.

क्षीरकणावलीढमुखारविन्दाय नम इति ।।५३।।

क्षीरकणा अवलीढा आस्वादिता येन तादृशं मुखारविन्दं यस्येति. अयं भावः. क्षीरपाने तत्कणा मुखारविन्दे संलग्ना दृश्यन्त इति प्रत्यक्षतश्चौर्यं तथापि साधुरिव भवन्निकटे तिष्ठतीति. ‘सुप्रतीकोयमास्ते’ इत्यस्य नाम ज्ञेयम्. अथवा. क्षीरकणैरवलीढमास्वादितं मुखारविन्दं यस्य. यद्यपि क्षीरस्यास्वादनं भगवता कृतं तथापि मुखारविन्दसम्बन्धे जाते तदास्वादः क्षीरस्यापि जात इति कणरूपेण तत्र संलग्नं सत्स्वयं तदास्वादनं करोतीति भावोद्बोधकत्वमुक्तम्. अथवा. मुखे दुग्धकणज्ञापनेन एवं भवदीयः सर्व एव रसो ममैव पेय इति भक्तान्प्रति सूचयति. अत एव तादृशश्रीयुक्तमुखारविन्दावलोकने तादृक्प्रकारकानन्तभावानामुच्छलितत्वादनुरक्ता एव जाता नत्वन्यथेति भावः. किञ्च. ‘श्रीमुखालोकिनीभिः’ रित्युक्त्या तादृशतदालोकनार्थमेवागता न तूपालम्भार्थमित्यपि सूचितम् ।।५३।।

अतः परं मृद्भक्षणचरित्रसूचकं नाम निरूपयन्ति.

मृत्स्नाभक्षणभीतयशोदाताडनसंत्रासनयनारविन्दाय नम इति ।।५४।।

मृत्स्नाभक्षणेन भीते यशोदाताडनेन सम्यक् त्रासो ययोस्तादृशे नयनारविन्दे यस्य तादृशाय. एतच्च 'यशोदाभयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्ष' मित्यस्य नामेति तत्रैतत्तात्पर्यं स्पष्टमेवेति ज्ञातव्यम्. अत्रारविन्दपदेन यथा तस्याज्ञानं भ्रान्तं तथा भक्तिरपि इति सूचितम्. 'महापुरुषद्रोहादिति' विवरणे विवृतम् ।।५४।।

ततस्तद्वाक्यं श्रुत्वा नाहं भक्षितवानित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वविमोहकाय नम इति ।।५५।।

भगवता तु सत्यमेवोक्तम्. तस्य ज्ञानं कस्यापि नजातमिति सर्वविमोहकत्वमुक्तम्. विशिष्टोर्थस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ।।५५।।

अतः परं ''समक्षं पश्य मे मुख'' मित्यस्य नामाहुः.

माहात्म्यप्रदर्शकाय नम इति ।।५६।।

निरोधार्थं चरित्रमिति दुष्टभावे स न सिध्यतीति विश्वदर्शनेन माहात्म्यं प्रदर्शितमिति निरोधः सिद्ध इति भावः ।।५६।।

तद्दर्शनेन यादृशं ज्ञानं जातं तादृशं नामाहुः.

*परब्रह्मत्वबोधकाय नम इति ।।५७।।

(परब्रह्मत्वेत्यत्र ।।५७।। मातृचरणानां परब्रह्मत्वबोधकस्तु स्वयमेव जातः. नो चेत् ज्ञानोत्तरं स्वतन्त्रतया स्नेहाङ्गभूतमोहकत्वं नसम्भवति, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेह एव भक्तिकथनान्माहात्म्यज्ञानं तु यथास्थितमेव ज्ञानमिति भावः. किञ्च. ननु एवं करणे को हेतुरित्याशङ्क्य भगवत्प्रदर्शितमाहात्मज्ञानस्यैव परत्वमेतदपि स्वकीयानामेव भवति, इतरेषां प्रमाणबलमाश्रित्य ज्ञाने जातेपि परोक्षतया, वैपरीत्यतया च स्वस्मिन्नेवात्मत्वं कल्पयन्ति, पूर्वोक्तानां तु युक्ततमत्वमुक्तं भगवता, ‘‘मय्यावेश्य मनो ये मा’’ मित्यारभ्य ‘‘ये तु सर्वाणि कर्माणीत्यंतेन भगवत्कृतिसाध्यत्वतया यथार्थज्ञाने दास्यत्वं स्वस्मिन्भगवत्यात्मत्वं ज्ञात्वा लीलाध्धौ सर्वदा सेवां करोतीत्याशयो परत्वकथनस्येति भावः)

एतदेव स्तुतौ स्पष्टमुक्तमतो ज्ञातमाहात्म्यत्वात्तत्पदं प्रणतास्मीत्युक्तं मातृचरणैः ।।५७।।

ततो भगवान् भजनानन्दस्य ब्रह्मानन्दापेक्षया महत्त्वाद्भक्त्यर्थं मोहितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वजनीनमाहात्म्याय नम इति ।।५८।।

इदं तु ‘‘इत्थं विदिततत्वाया’’ मित्यारभ्य ‘‘त्रय्या चोपनिषद्भिश्चेति’’ ‘‘हरिं सा मन्यतात्मज’’ मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. त्रय्यादिभिरूपगीयमानमाहात्म्यत्वमेव सर्वजनीनत्वं तादृशमेवात्मजत्वेन मन्यत इत्यर्थादेव मोह आयातीति तथोक्तमिति भावः ।।५८।।

अतः परं मातुः संसारासक्तिनिवृत्तिहेतुककृतचरित्रज्ञापकं नामाहुः.

*दधिमाण्डभेत्त्रे नम इति ।।५९।।

(दधिभाण्डेत्यत्र ।।५९।। स्वरूपासक्तिसम्पादनेपि तथैव संसारासक्तिं ज्ञात्वा जातोपि निरोधो वृथा भवति विक्षेपादथवालस्यादिति वाक्यादुभयसत्वे भगवान्स्वयमेव

सर्वं नाशयति, निरोधाभावे स्वरूपासक्तानां संसारासक्तौ तूभयभ्रंशसूचनाय भगवान् रुदतीत्यर्थः)

अयं भावः. पूर्वं ‘‘क्षोमं वास’’ इति श्लोके महती संसारासक्तिर्निरूपिता. तन्निवारणार्थं स्तन्यकामः सन् यथा तस्याः स्वस्मिन् प्रीतिर्भवेत्तथा कुर्वन्नागत्य दधिमन्थानं गृहीत्वा तत्क्रियां न्यषेधत्. तदुक्तं ‘‘सर्वाङ्ग चालयन् हस्तौ पादौ चविचालयन्मुखाब्जं मधुरारावं बिभ्रदिति’’ विवरणे. तदा तु स्तनपानदशायां सस्मितमुखारविन्दलोकने निरोध एव स्थितः, पश्चादुत्सिच्यमाने पयसि भगवन्तमुत्सृज्य ययौ, तत्राप्यतृप्तमिति भगवतः कोपः यथा मथनं परित्यज्य ममानुरोधं कृतवती, तथाधुना नकृतवतीति. एतेन लौकिकानुरोधं त्यक्त्वा भगवान्सेव्य इति सूचितम्. अत एवोक्तं ‘‘लोकार्थी चे’’ दिति. ततः कोपेन तद्भाण्डमेव भिन्नं दैत्याविष्टत्वादित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामोक्तमिति भावः. तत्रापि दधिमण्डस्यैव भाण्डं तत्. नवनीतं तु तत्सारं भिन्नीकृतं तदपि मदुपयोगि न भवेच्चेन्निरर्थकमेवेति तथा कृतम्. किञ्च. पूर्वंजातं नवनीतमन्तर्गृहे स्थापितमिति गृह एव स्नेहो नमयीति कोपः स्थित एव ॥५९॥

प्रश्चात्पुनरतृप्तमुत्सृज्य ययाविति प्रकटो जातस्तथापि निरोधः कर्तव्य इति स्नेहस्य स्वस्मिन्विनियोगश्चेत्तदा दोषो निवर्तेत इत्यन्तर्गृहे गत्वा तत्स्नेहरूपं जघासेति तत्सूचकं नामाहुः.

चौर्यविशङ्कितेक्षणाय नम इति ॥६०॥

चौर्येण विशङ्कितमीक्षणं यस्य. लोकदृष्टया चौर्यं भगवता कृतम्. वस्तुतो मातृचरणैरेव तत्कृतम्. यतो भगवदपेक्षितं स्तन्यं स्नेहरूपं स्वस्मिन्निरुध्य स्थापितं तस्मै न दत्तमिति. एतत्सर्वं विवरणे विशेषतो द्रष्टव्यम्. अत एव नवनीतभक्षणे नतस्याः स्नेहः स्वनिष्टीकृत इति दोषनिवृत्त्या तथाविध सुतदर्शने हास्यमेव कृतं नतु क्रोधः. अत एव यत्स्वानर्हं तन्मर्काय दत्तमिति दैत्याविष्टं किमपि नस्थापितमिति भावः. एवं दोषदूरीकरणेपि सर्वात्मना दोषनिवृत्तिर्न जातेति लौकिकदृष्टया पुत्रे यत् शिक्षणरूपं कर्म कर्तव्यं तत्सर्वं कृतवती ‘त्युलूखलांध्रेरूपरीत्यार’भ्येयेष किल तं बद्धु’’ मित्यन्तं विवरणे निरूपितम्. तत्र पुनर्बन्धने स्वधर्मं ज्ञापितवा‘‘न्नचान्तर्न बहिर्यस्ये’’ त्यारभ्य ‘‘तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्तबन्धन’’ मित्यन्तम् ॥६०॥

तदा भगवान्स्वमातुस्तादृक् स्वेदं वीक्ष्य कृपया स्वयमेव बन्धनं कारयामासेति तत्सूचकं नामाहुः.

*भक्ताधीनाय नम इति ।।६१।।

(भक्ताधीनेत्यत्र. लोभमोहयुतानां साधनसम्पन्नवतामपि फलाभावो ज्ञाप्यते. किञ्च. कृते निरोधेपि संसारासक्तिरहितानामेव तथात्वं, अन्येषां तु न तथा. ‘‘अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजः’’. ‘‘वशीकुर्वंति मां नित्यं सत्स्त्रियः सत्पतिं यथेति’’ वचनात् तदभावे तथात्वं, उभयत्र सत्पदसापेक्षत्वादिति भावः)

भक्तस्य तदेव कीर्तिकरं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

दामोदराय नम इति ।।६२।।

एतदेवोक्तं ‘‘एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यतेति’’ कीर्तिप्रकाशकत्वेनशोभाकरमेव जातमिति भावः ।।६२।।

एवं भगवन्तं वशीकृत्य पुनर्गृहकृत्ये व्यग्रा जातेति तद्दोषनिवृत्त्यर्थमग्रिमचरित्रं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

यमलार्जुनभञ्जनाय नम इति ।।६३।।

अनयोरप्यासक्तिदोषेण वृक्षत्वं जातमिति तद्दोषनिवर्त्तकत्वादेतच्चरित्र मत्रापि निरोधसाधकं भविष्यतीति भावः ।।६३।।

किञ्च. भगवान् भक्तोद्धारार्थं प्रकट इति ‘‘तत्तथा साधयिष्यामीति’’ भक्तवाक्पूरणार्थं तथाकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः

भक्तवाक्यपरिपूरकाय नम इति ।।६४।।

(१. भक्तवाक्यपरिपूरकेत्यत्र ।। नारदवाक्यमङ्गीकृत्य भगवता वृक्षाभावात् मोचितौ, नोचेद्धनमदेन स्त्रैणत्वमापन्नौ रुद्रानुचरौ कथं स्वकीयेनाङ्गीकृतौ, भक्तसंसर्गवशात् सर्वमेव तथा कृतवानिति भावः. २. अस्य नाम्नो विवरणं खपुस्तके नास्ति.)

अनेनापि भक्ताधीनता सूचिता ।।६४।।

तत उद्धारानन्तरं पुनः कदाचित्पूर्वावस्थैव तयोर्भवेदिति तदभावसूचकं नामाहुः.

भक्तिदात्रे नम इति ।।६५।।

अत एव ''वाणी गुणानुकथन'' इति प्रार्थनानन्तरं भक्तिर्दत्तेति ''सञ्जातो मयि भावो वामीप्सितः परमो भव'' इत्युक्तं भगवता ।।६५।।

अतः परं प्रस्तुतचरित्रं निरूपयन्ति. तत्र पूर्वं यशोदाकृतं बन्धनमुक्तं यद्यपि स्वकृतमेव तज्जातं, तथापि भगवति बन्धनकथनमपि नयुक्तमिति तदभावसूचकं नामाहुः.

सर्वेश्वराय नम इति ।।६६।।

सर्वेषामीश्वरः सामान्यतः सर्वेषामेव नियन्ता प्रेरकश्च विशेषतः श्रीगोकुले साक्षात् स्वयमेव तथा - तथा चरित्रकरणार्थं प्रेरयतीति नान्यकृतबन्धनम्, अत

एवोक्तं 'कृपयासत्स्विबन्धन' इति.

किञ्च. बन्धनमपि स्वस्वरूपात्मकमिति. नह्यात्मनात्मनो बन्धनं भवतीति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वाय नम इति ।।६७।।

(सर्वायेत्यत्र. एतावत्कालपर्यन्तं भक्तानां स्वमनोरथं ज्ञात्वा मातृचरणानां दोषदूरीकरणार्थं सर्वासामानन्दरूपः स्वयमेव तथा जात रहमेव दत्त इव तत्कृतसाधनात्परावृत्य तद्रुपो जातः अतः 'कृपयासीत्स्वबन्धने'. स्वपदेन स्वरूपमेव सूचितं, नौचेल्लौकिकदाम्ना भगवति कथं तथात्वमिति भावः)

सर्वरूपत्वेन दामरूपोपि इति केन बन्धनमिति भावः. एतन्नामद्वयं 'कृपयासीत्स्वबन्धन' इत्येतत्पदस्येति ज्ञेयम् ।।६७।।

अतः परं नन्दस्यापि निरोधः कर्तव्य इति स्वयमेव तथा प्रेरको जात इतिबन्धनमुक्तिस्तेनेति तत्सूचकं नामाहुः.

नन्दविमोचितबन्धनाय नम इति ।।६८।।

नन्देन विमोचितं बन्धनं यस्य तादृशाय. केनेदं कृतं कस्येदं कर्मेति पश्चात्तापेन शीघ्रं 'बन्धनमोचनं' कृतं यत्तद्विपरीतं कृतम्. यतो भगवल्लक्षणो बन्धो भगवतैव मोचयितुं शक्यते नान्येनेति ''नन्देन स्वबन्धनमेव मोचितमिति'' विवरणे निरूपितम्. तथा चविपरीतं मोचनं स्वबन्धनमुक्तिरेवेति भावः. विशेषेण मोचनमप्येतदेव, यतः स्वबन्धमोचनमिति सर्वं सुस्थम्.

अतः परमग्रिमचरित्रकरणार्थमन्येषामपि निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः.

उपनन्दप्रियाय नम इति ।।६९।।

यथा नन्दो महांस्तथोपनन्दोपि तत्तुल्यः. अत एव नन्दसादृश्येन प्रेमापि भगवति विशिष्टमिति तथोक्तम्. अत एव तदुत्पातानि दृष्टवा मन्त्रणं कृत 'मुत्थातव्यमितोस्माभिरिति' तदभिप्रायज्ञापकमपि ज्ञेयम्. बृहद्वनक्रीडानन्तरं वृन्दावनक्रीडेच्छा जातेति भगवतैव तथा प्रेरितमिति तथा मन्त्रणमभूत् ।।६९।।

ततो वृन्दावनगमनसामयिकं नामाहुः.

मातुरुत्सङ्गगताय नम इति ।।७०।।

तथा ''यशोदारोहिण्यौ एकं शकटमास्थिते. रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके'' इत्यस्य नाम ज्ञेयम्.

तत्र गतस्य सामान्यलीलाज्ञापकमग्रिमं नामाहुः.

वृन्दावनक्रीडारताय नम इति ।।७१।।

इदं तु ''वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोरिहे'' त्येतदर्थसूचकं नाम ज्ञेयम् ।।७१।।

अग्रे वृन्दावनक्रीडायां प्रथमं वत्सचारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

वत्सवाटचराय नम इति ।।७२।।

वत्सानां वाट एव व्रजनिकटमार्ग एव चारकः. यथा व्रजस्थाः सर्वे मातृचरणादयः पश्यन्ति. ''अत्राविदूरे व्रजभुव'' इत्यारभ्य ''चेरतुः प्राकृतौ यथे'' त्यन्तं यावत्यः क्रीडाः कृतास्ताः सर्वा अनुसन्धेयाः. यद्यपीयं क्रीडा बालकानां मनोनुरञ्जनार्थं तद्दोषनिवारणार्थं निरोधार्थं चकृता तथापि व्रजस्थाः पश्यन्तीत्युक्त्या तेषामपि निरोधः सिद्ध इति भावः ।।७२।।

अतः परं पाल्यानां दोषनिवारकं नामाहुः.

वत्सासुरहन्त्रे नम इति ।।७३।।

लौकिका एव लौकिकान्सदोषान्पशूंश्चारयन्ति. भगवानलौकिक इति निर्दोषानेव पालयतीति समस्तानां वत्सानां योयमासुरो भावः सएकीभूतो वत्सासुर इति वत्सरूपिणं मारितवानिति तथोक्तम् ।।७३।।

तत एतच्चरित्रेण बाला निःप्रपञ्चीकृता इति तेषां दोषरूपोयं बको दम्भरूपः यस्य तुण्डौ लोभानृतरूपौ तादृशं मारितवानिति तथा नामाहुः.

बकविदारणाय नम इति ।।७४।।

एवमुभयचरित्रमाहात्म्यदर्शने महत्त्वज्ञानेनाश्चर्यरसेन च व्याप्तानां सर्वेषां दम्भलोभानृतदोषनिराकरणे भगवत्परता जातेति संसारतापनिवृत्तिः सूचिता. एतदेवोक्त ''मिति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा, कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन्भववेदना'' मिति ।।७४।।

अतः परं ‘‘निलायनैः सेतुबन्धैरित्याद्युक्तकौमारलीलां’’ तत्रैव संस्थाप्य पौगण्डलीलां कृतवानिति द्वादशाध्यायान्तर्गतनामनिरूपणे प्रथमं वृन्दावनस्य दैत्यसम्बन्धजनितदोषनिवारणसूचकं नामाहुः.

वृन्दावनचारिणे नम इति ।।७५।।

‘‘वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतु’’ रिति वचनात्स्वचरणासम्बन्धेन पुण्यं लीलायोग्यं कृत्वा पश्चात्तस्य स्वरूपं ‘‘अहो अमी देववरे’’ त्यादिभिर्निरूप्य बलभद्रबोधनं चकृत्वा दशरससहितां क्रीडां कृतवानिति. एवं ‘वृन्दावन’ मित्यारभ्य ‘‘एवं निगूढात्मगति’’ रित्येतावत्पर्यन्तं निरूपितमिति तदभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् ।।७५।।

अतः परं यावत्पर्यन्तं देहाध्यासो नगच्छति तावत्पर्यन्तं निरोधसिद्धिर्न भवतीति तन्निराकरणसूचकं नामाहुः.

धेनुकासुरखण्डनाय नम इति ।।७६।।

धेनुको देहाध्यासरूप इति तत्खण्डनेन व्रजस्थानां स दोष एव दूरीकृत इत्यर्थः ।।७६।।

अतः परमध्यासनिवृतौ फलप्राप्तिः सर्वथा भवतीति तत्सूचकं नामाहुः.

उत्तालतालभेत्त्रे नम इति ।।७७।।

उत्ताला ये तालाः, अथवा उद्गतस्तालःशब्दः यस्यां क्रियायां एवं यथा भवति तथा वा तालानां भेदनकर्त्रे नमः. एतेनैक एव धेनुको नमारितः किन्तु

बहवस्तत्सजातीया मारिता इति सूचितम्. तेषां मारणं तालोपर्येव तत्सम्बन्धेन सर्व एव तालाः पतिता इति सर्वेषां भेदनं सूचितम् ।।७७।।

ततः सर्वेषां सुखसंचारोभूदिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वप्राणिसुखसञ्चारकर्त्रे नम इति ।।७८।।

तद्वनं सुमहत्तृणलतावृक्षफलसहितं तत्र तद्भयान्न केनापि सञ्चारः कर्तुं शक्यत इति तन्मारणेन सर्वप्राणिनां सुखसञ्चारो जात इति तथोक्तम्. इदं तु ‘‘तृणं चपशवश्वेरुर्हतधेनुककानने’’ इत्युक्तिसूचकं ज्ञेयम् ।।७८।।

अतः परं दीवा लीलां वने कृत्वा सायं व्रजमागच्छतीति सूचकं नामाहुः.

गोकुलसुखवासाय नम इति ।।७९।।

इदं तु ‘‘कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः. स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमागमदित्यस्य नाम ज्ञेयम्. तेन दिवा वने रात्रौ गोकुले इति सर्वदा स्थितिप्रकार उक्तः ।।७९।।

अतः परं या लीला दशरसात्मिकाः याः पुरुषार्थचतुष्टयरूपाश्च गोपैः सह पूर्वं निरूपितास्ता भक्तैर्न दष्टा इति भगवदागमने स्वरूपे सर्वा अनुभूता इति प्रथमं पुरूषार्थरूपं तज्ज्ञापकं नामाहुः.

गोरजःच्छुरितकुन्तलाय नम इति ।।८०।।

‘‘गावो धर्मः रजोगुण एवार्थः, व्याप्तिः कामाः, कुन्तला मोक्षरूपा’’ इति विवरणे विवृत्तम्. अनेन रसात्मकत्वमपि ज्ञापितम् ।।८०।।

तादृशश्चेद्वेणुं वादयति तदा भक्तानां वशीकरणं भवत्येवेति तादृशं नामाहुः.

वेणुवादविशारदाय नम इति ।।८१।।

वेणुवादे विशारदः प्रवीणः. एतेन स्वरतानमूर्च्छनासहितं गानं सूचितम्. तेनगायन्तं स्त्रियः कामयन्त’’ इति वशीकरणं युक्तमेवेति भावः. किञ्च. वेणुवादे विशिष्टा शारदा सरस्वती वाक्यरूपा यस्येति. यथा यथा येन भक्तेन सह संकेतस्थले दिवा लीलाः कृतास्तत्र तदनुभवज्ञापकवाक्यसहितगानकरणे तेषां वशीकरणं सम्पन्नम्. अस्मिन्पक्षे तच्छ्रवणं तस्यैव भवति नान्यस्येति ज्ञेयम्. एतदेव प्रवीणत्वं तस्येति भावः. ये भक्ता गृह एव स्थितास्तेषां स्वार्तिज्ञापकवाक्यसहितगानकरणे तच्छ्रवणे परमानन्द इति तथोक्तम् ।।८१।।

एवं धर्मसहितस्य नामोक्त्वा केवलस्याहुः.

वनकुसुमावलीरचिताकल्पाय नम इति ।।८२।।

वनकुसुमावलीभी रचितः आकल्पः वेषो नटवेषो येन इति दशरसात्मकं स्वरूपं निरूपितम् ।।८२।।

तादृशेन सर्वेषां भक्तिं जनयतीति तत्सूचकं नामाहुः.

अनुगगीयमानयशःपुञ्जाय नम इति ।।८३।।

या या लीला वने अनुभूतास्ता एव गायन्तीति तेषां निरोधः सूचितः. एतन्नामत्रयं ‘‘तं गोरजःच्छुरिते’’ त्यस्येति ज्ञेयम् ।।८३।।

एवमेतादृशस्वरूपावलोकने दिवाजनिततापनिवृत्तिर्जातेति तत्सूचकं नामाहुः.

गोपीतापहारकाय नम इति ।।८४।।

‘‘तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोह्नीत्यस्येदं’’ नाम ।।८४।।

तत्तत्सत्कारलाभेन स्वस्यापि तापनिवर्तको जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

गोपीनयनारविन्दार्चिताय नम इति ।।८५।।

तत्र पूजास्वरूपं ‘‘सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्ष’’ मित्यनेनोक्तमिति तद्विवरणे द्रष्टव्यम्. किञ्च. पूर्वं भक्तनेत्रेषु भृङ्गत्वं निरूपितं मूलेक्षिभृङ्गैरिति, अत्रारविन्दत्वमुक्तमिति यथा भगवन्मुखारविन्दपाने तेषां भृङ्गत्वं, तथैतदरविन्दपाने भगवतोपि भृङ्गत्वमिति सूचितम्. किञ्च. अर्चितपदेन यथा देवतार्चिता संतुष्टा पुष्टा चभवति तथा भगवत्यपि धर्मा दृश्यन्त इति ज्ञापितम्. अत एव ‘श्रीमद्गोकुलदृक्पुष्ट’ इत्युक्तम् ।।८५।।

अतः परं गोकुलप्रवेशानन्तरं मातृचरणकृतश्रमनिवर्तकोन्मर्दनोन्मज्जना लङ्कारभोजनादिशयनान्तसत्कारसूचकं नामाहुः.

लौकिकलीलाप्रदर्शकाय नम इति ।।८६।।

इदं तु ‘तयोर्यशोदारोहिण्या’ वित्यारभ्य ‘‘संविश्य वरशय्याया’’ मित्यन्तस्य नामोक्तम्. अत्र लौकिकरीतेः प्रदर्शनमात्रत्वमेव, वस्तुतः रात्रौ स्वप्रियाभिः सह शयनमिति व्रजे शयनमुक्तं ‘‘सुखं सुषुपतुर्व्रज’’ इति ।।८६।।

अतः परं कालिय इन्द्रियाध्यासरूपो भवतीति व्रजस्थानां तन्निराकरणं कर्तव्यम्. एतावत्पर्यन्तं कृतो निरोधः सिद्धो नवेति भक्तानां परीक्षापि कर्तव्या. अग्रे स्वक्रीडार्थं कालिन्दी चनिर्दोषा कर्तव्येत्येतावदभिप्रायज्ञापकमग्रिमं नामाहुः.

विषमूर्च्छितगोगोपालजीवनदृष्टये नम इति ।।८७।।

सविषकालिन्दीजलपानेन विशेषेण मूर्च्छिता गावः गोपालाश्च तेषां जीवनरूपा दृष्टिर्यस्य. इदं तु ‘‘एवं स भगवानित्यारभ्य’’ ‘‘ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान्समजीवयदि’’ त्येतावत्पर्यन्तस्य नामोक्तम् ।।८७।।

एवं कालिन्द्यां तत्कृतं दोषं दृष्टवा तद्दमनार्थं स्वयमेव प्रविष्ट इति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तपरीक्षकाय नम इति ।।८८।।

स्वप्रवेशेन भक्तानां परीक्षैव कृतेति भावः ।।८८।।

ततः परीक्षानन्तरं किञ्चिदाश्वासकं नामाहुः.

*कालियफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजाय नम इति ।।८९।।

(कालियफणिमाणिक्येत्यत्र. प्रियाहृदिस्थपादाम्बुजस्पर्शेनोरोज सदृशमाणिक्ये कुङ्कुमाक्तानुरञ्जितस्मृतिरसभरेण नृत्यति. किञ्च. रसासक्तानां तु भुजङ्गपरिवीताकृतिं दृष्टवा सर्वासां मनसि महानन्दानुभवोनुभूयते इतरेषां तु क्लेश एव तथा, अतो भगवतापि भावात्मकतया तद्रसमनुभूय तथा कृतमिति भावः)

एतेन तादृक्प्रकारेण नृत्यंतं दृष्टवा तेषां जीवनं स्थितिमिति भावः ।।८९।।

अतः परं दण्डे कृते प्रसादोपि कर्तव्य इति तद्धेतुकं नामाहुः.

नागपत्नीसमर्चिताय नम इति ।।९०।।

नागपत्नीभिः सम्यगर्चितः पूजितः स्तुत इत्यर्थः. सम्यगर्चनं तु स्वनिवेदनपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेणेति ज्ञेयम्. तथापि सकामत्वान्न तथा फलम्. तत्सर्वं स्तुतौ प्रकाशितमेवेति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।।९०।।

ततः स मुक्तः भगवदाज्ञया सकलत्रः सुहृत्पुत्रादिसहितो रमणद्वीपं गतः, तदा कालिन्दी शुद्धा जातेति तत्सूचकं नामाहुः.

*भक्ताश्रयजलस्थलविशोधकाय नम इति ।।९१।।

(भक्ताश्रयेत्यत्र. कालिन्द्यामपि यावत्कालियसङ्गजदोषो स्थितस्तावत् भगवतापि तत्स्थलं विहाय क्रीडितं ततः परम्पराभक्तेषु तथात्वमाशङ्क्य तस्यास्तत्सङ्गं

त्याजयित्वा शुद्धिं विधाय पश्चाद्रमणं करोतीति भावः)

भक्तानामाश्रयो निरन्तरं जलाद्यर्थमागमनादाश्रयभूतं सकलं कालिन्दीजलं स्थलं च तत्समीपस्थं तयोर्विशेषेण शोधकः. एतावत्पर्यन्तं कालियविषेण तृणलतादिकमपि नस्थितमतः परं सर्वं जातमिति विशेषः. शोधेने भक्ताश्रयपदेन सर्वदा लीलायोग्यत्वमपि सूचितम् ।।९१।।

एवं सर्वां शुद्धिं सम्पाद्य नानाविधक्रीडां करोतीति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

नानाविधक्रीडारताय नम इति ।।९२।।

इदं तु पञ्चदशाध्यायस्थनामनिरूपणमस्ति, एतत्पूर्वं चतुर्दशाध्याये यद्यपि कालियदमनानन्तरं दावानलनिरूपणमस्ति, तथा तन्निरूपणमग्रेपि मुञ्जाटवीप्रसङ्गे भविष्यतीति तदकथनं जलस्थलशुद्ध्यनन्तरं क्रीडेव कर्तव्येति तत्सूचकमेवादौ निरूपितमिति सर्वं सुस्थम्. तथा च नानाविधाः क्रीडा जलस्थलसम्बन्धिन्यः, तत्र रतायानुरक्तायेत्यर्थः. एतत्सर्वं ''व्रजे विक्रीडतोरेवं ग्रीष्मो नामर्तुरभवदित्युक्त्वा ''स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षित'' इति तद्दोषं परिहृत्य वृन्दावनगुणांश्च वीक्ष्य क्रीडार्थं भगवान्प्रविष्ट इत्युक्त्वा ततः ''प्रवालबर्हस्तबकेत्यारभ्य'' ''एवं तौ लोकचेष्टाभिरित्यन्तं निरूपितम् ।।९२।।

तत्रैव क्रीडायां प्रलम्बागमनमिति तत्सूचकं नामाहुः.

प्रलम्बघातकाय नम इति ।।९३।।

प्रलम्बस्त्वन्तःकरणदोषरूपस्तन्मारणेन तद्दोष एव परिहृतः. यद्यपि तद्वधो बलभद्रकृतस्तथाप्यावेशद्वारा कृत इति भगवत एव कर्तृत्वमिति तथा नामोक्तमिति भावः ।।९३।।

अतः परमात्मादोषरूपः अज्ञानात्मा दावाग्निस्तन्निवारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

दावाग्निपतितगोकुलरक्षकाय नम इति ।।९४।।

अत्र निरोधार्थं चरित्रमिति गावस्तृणालोभेन गह्वरं वनं प्रविष्टाः, गोपाश्च प्रभौ स्वतुल्यत्वज्ञानेन क्रीडासक्ता इत्यज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो निरूपितः, प्रपत्त्यभावे (प्रपत्त्यभावेनेत्यत्रायं भावो ज्ञायते. अत्रात्मत्वं स्वस्मिन्विभाव्य दासत्वं साधनत्वेनाङ्गीकृत्य मायावादादिप्रतिपादितभ्रान्तिकल्पनया भगवन्तं सेवन्ते यतो निरोधेपि फलाभावात्तेषां कृतिरपि तथा भवतीति भावः) क्रीडा न भवतीति मुञ्जाटव्यां क्लेशो निरूपितः. तावत्पुनः स्वात्मदोषरूपो दावाग्निरुत्थितः. ततः शरणागतौ भगवता रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ।।९४।।*

केन प्रकारेण रक्षा कृतेति प्रश्ने तज्ज्ञापकं नामाहुः.

***अग्निमुखाय नम इति ।।९५।।**

(अग्निमुखेत्यत्र. पूर्वोक्तानां प्रवाहरूपस्ताप एव सर्वदा पर्यवस्यति तत्तु यदा भगवान्स्वमुखेनैव तदज्ञानं निषेधप्रकारैः स्वाधिदैविके लीनं करोति, तदा पुनर्मनो भगवन्निष्ठं भवत्यन्यथाऽग्नौ पतितानां नाश एव स्यादिति भावः)

अग्निर्मुखे यस्येति. स्वाधिष्ठाने आधिदैविके लीनं चक्र इत्यर्थः. एवं सर्वेषां सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वको निरोधः सिद्ध इति निरूपितम् ।।९५।।

अतः परं सप्तदशाध्याये क्रीडोपयोगित्वेन वर्षाशरद्वर्णनं तत्कार्यमष्टादशाध्याये जातमिति तत्रत्यानि नामानि निरूपयन्ति. तत्र प्रथममृतुवर्णनानन्तरं क्रीडार्थं वने

प्रवेश इति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वर्तुक्रीडाविलासाय नम इति ।।९६।।

अत्र ‘कुसुमितवनराजीत्यत्र’ मधुपतिपदेन वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा निरूपित इति वसन्त ऋतुराज इति, सर्वे ऋतवो वसन्ते प्रकटा भवन्ति. तस्याप्ययं पतिरिति सर्वदा वसन्तः. सर्वर्तुधर्मैः सह भगवन्तं सेवते इति, शरद्यपि सर्वर्तुधर्माः प्रकटा इति तादृशं नामोक्तमिति भावः ।।९६।।

अत एव कुसुमितवनराजीत्यनेन सर्वान् विभावादीन्निरूप्य सर्वत्र रसोद्बोधार्थं वेणुनादं कृतवानिति तत्सूचकं नाम निरूपयन्ति.

गोकुलचारुविचित्रचरित्राय नम इति ।।९७।।

कार्येणैव कारणनिरूपणम्. गोकुले चारु मनोहरं विचित्रमाश्चर्यजनकं चरित्रं यस्येति. “चुकूज वेणुमिति” कूजनमात्रश्रवणेन भक्तानां मनोहरणमेव जातमिति चारुपदम्. तत्रापि लीलासम्बन्धिनीनामेव श्रवणं नान्येषामिति विचित्रपदम्. इदमेवाद्भुतत्वं चरित्रे यद्वनस्थवेणुनादस्य श्रवणं व्रजस्थानां तत्रापि न सर्वेषामिति ।।९७।।

एवमेतन्नाम्ना कूजनमात्रधर्म उक्तः. पश्चाद्गीतं कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

गोपिकाधैर्याविमोचकवेणुनादाय नम इति ।।९८।।

गोपिकानां धैर्यविमोचको वेणुनादो यस्य. गीतश्रवणानन्तरं स्मरोदयेन धैर्यं न स्थितं तदा स्थातुमशक्त्या वर्णनारम्भे कृष्णचेष्टितस्मरणेन तत्राप्यशक्तिरुक्तेति मोचने व्युपसर्गेण सूचितम् ।।९८।।

अतः परं वर्णनस्यावश्यकत्वाद्यथा वर्णनं भवति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

गोपिकानयनपानैकपात्राय नम इति ।।९९।।

गोपिकानां नयनानां च यत्पानं तदर्थं एकं मुख्यं एकलं वा पात्रं पात्ररूपमित्यर्थः. नयनेत्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणामित्यर्थः. चक्षुष्मतां वेत्यपि सूचितम्. एतदेवोक्तमक्षण्वतामिदमेव फलमित्यत्रेति ‘बर्हापीडेति’ श्लोकार्थसूचकं नाम ज्ञेयम्. अत एव “यथा पात्रस्थं रसं पाययितुं तत्पात्रं हस्ते बिभ्रद्भवतीत्युक्तं” ‘वपुर्विभ्रदित्यस्य’ विवरणे ।।९९।।

एतत्स्वरूपानुभवानन्तरं वर्णनं जातमिति तथा नामाहुः.

श्रुतिरूपगोपिकावर्णितनिखिलगुणाय नम इति ।।१००।।

श्रुतिरूपाभिर्गोपिकाभिर्वर्णिता निखिला अग्रे निरूप्या गुणा यस्य. ‘अक्षण्वतामित्यारभ्य’ “गा गोपकैरित्यन्तस्येदं” नाम ज्ञेयम्. एतद्वर्णनेन “तन्मयतां ययुरिति” क्रीडामय्य एव जाता इत्यन्तः प्राप्तिरूपो मध्यमो निरोधो निरूपितः ।।१००।।

एतदग्रे अनन्यपूर्वाणां निरोधं निरूपयन्ति. तत्र प्रथममन्तः प्राप्तिसूचकं नामाहुः.

गोपकन्याव्रतफलाय नम इति ।।१०१।।

‘‘हेमन्ते प्रथमे मासीत्यारभ्य’’ ‘‘कुमार्यः कृष्णचेतस’’ इत्यत्रान्तः पातित्वनिश्चयपूर्विकासक्तिर्निरूपितेति गोपकन्यानां व्रतस्यावान्तरफलरूपत्वमुक्तमिति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम्. अत एवान्तरनुभवे बहिः पूजायाः प्रतिबन्धकत्वात्तां परित्यज्यासक्तिस्वभावादेव गुणगाने प्रतिष्ठिताः, कालिन्दी दोषत्रयनिवारिकेति प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्र स्नानपरा विहारं चक्रुरिति विवरणे विवृतमिति ॥१०१॥

तदा मुख्यफलदानार्थं भगवान् गत्वा यत्कृतवांस्तत्सूचकं नामाहुः.

जलक्रीडासमासक्तगोपीवस्त्रापहारकाय नम इति ॥१०२॥

गोपीपदेन भोग्यत्वं सूचितम्. जलक्रीडासक्तौ सम्यक्त्वकथनेन तत्रान्तरनुभवेनैव पूर्णतां मत्वा सक्ता जाता नतु बहिः सङ्गापेक्षाज्ञानमपि तासामिति सूचितम्. तेनेदानीमपि कन्यात्वमेव तासामपि ज्ञापितम्. अत एवात्यागस्त्यागादुत्तम इति ज्ञापनार्थं तादृशीनां वस्त्रापहरणं कृतमिति तज्ज्ञापकं नामोक्तमिति भावः. विशेषस्तु सुबोधिन्यां टिप्पण्यां चद्रष्टव्यः ॥१०२॥

अतः परं तासां सर्वमेव भगवता कृतमिति सर्वस्यापि विनियोगः स्वस्मिन्नपेक्षित इति पुंस्त्वाख्यो धर्मस्तासु नास्तीति सोपि स्थापनीय इति वयस्यैः सहागमनमिति तादृशं नामाहुः.

मुक्तोपसर्पकाय नम इति ॥१०३॥

मुक्ता उपसर्पका यस्य. अथवा मुक्तानां उपसर्पकस्तन्निकटे तदन्तर्वा प्रापक इत्यर्थः. ‘‘ते तु मुक्ताः स्वान्तः स्थितास्तान्प्रकटीकृत्यान्यैरलक्षितान्स्वसङ्गे नीतवानिति विवरणे विवृतम्. अग्रे पुनर्वस्त्रदानेन सह तदन्तः प्रवेशिता इति ‘‘स्वं स्वं वासः प्रगृह्यतामित्यत्र निरूपितमि त्येतत्सर्वाभिप्रायद्योतकमिदं नामेति ज्ञेयम्. एवमेतासामपि निरोधो निरूपितः. ततोग्रे ‘‘अथ गोपैः परिवृत’’ इति गोपैः सहितो जात इत्युक्तम् ॥१०३॥

अतः परं लीलासम्बन्धिपदार्थानां ज्ञानं गोपानां कर्तव्यमन्यथानिष्टपर्यवसानं स्यादिति तेषां ज्ञानोपदेशः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः.

वृन्दावनबोधकाय नम इति ।।१०४।।

इदं तु ''निदाघार्कातपे तिग्मे च्छायाभिः स्वाभिरात्मनः. आतपत्रायितान्वीक्ष्येत्यारभ्ये'' 'तिप्रवालस्तबकेत्यन्तस्य' नाम ज्ञेयम्. तत्र ''व्रजजातापेक्षया वनजाता एव समीचीना'' इति विवरणे विवृतमिति सर्वमत्रत्यं भगवदीयमेवेति ज्ञानं जातमिति तथा नामोक्तमिति भावः ।।१०४।।

एवं ज्ञानेन सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवदर्थकत्वे स्फुरिते तद्ग्रहणे स्वस्यानौचित्यं ज्ञात्वा क्षुधि सत्यां भगवति प्रार्थना कृता गोपैरन्यथा फलादिग्रहणेन क्षुन्निवृत्तिभवेदेवेति प्रार्थनं किमर्थं कुर्युः. तदा भगवान्स्वोपयोगि यावज्ज्ञानं तावत्तेषु स्थापयितुं पूर्वं बाललीला सिद्ध्यर्थं लोकानुरूपं ज्ञानं भवेत्पश्चाद्भगवद्ग्रामीति तदुभयकरणयोग्यं ब्राह्मणान्नम्, तेषां बहिर्मुखत्वात्समर्पणकर्त्रीणां भक्तत्वादिति तद्याचनमेवोपदिष्टम्. तदा तत्प्रार्थनायां तेऽनादरं कृतवन्त इति तेषां भगवदज्ञानं सूचितमित्येतावत्सूचकं नामाहुः.

यज्ञभोक्त्रे नम इति ।।१०५।।

अत्र वैदिकज्ञानकर्मणोर्निर्णयः क्रियते, स च भगवत्सम्बन्धं विना न कस्यापि सत्त्वशोधक इति. अतो गोपवाक्यैर्विप्राणां भगवत्स्फूर्तिर्न जाता तेषां ज्ञानकर्मणोर्भगवत्सम्बन्धा भावात् तत्सम्बन्धे तु कस्यापि भक्तस्य सङ्गेन परम्परयापि भक्तिरन्यस्यापि जायत इति भक्ताया विप्रभार्याया एकस्याः सङ्गेनान्यासामपि जाता, तासां सङ्गेन विप्राणामपि ज्ञानं भक्तिश्च जातेति निर्णयः कृतो विवरणे. तथा च''देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रेति ''तद्ब्रह्म परमं साक्षादित्यादि नाधिदैविकयज्ञभौक्ता सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदाता चायमित्युक्तमपि इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम्. तादृशेऽप्रवृतौ तदज्ञानं स्पष्टमेव सूचितम् ।।१०५।।

तर्हि तदन्नं कथं याचितमिति तद्धेतुज्ञापकं नामाहुः.

यज्ञभागभुजे नम इति ।।१०६।।

तत्र तत्स्त्रीणामप्यंशो वर्तत इति तास्तु भक्तास्तासां भागः स्वकीय इति तद्भोगः कृत इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम्. किञ्च. भगवद्भक्तैरानीतमिति तत्सम्बन्धेन तत्सम्बन्धित्वेपि नदोष इति तदन्नस्य भगवति विनियोगे जाते तेषामपि भक्तिर्जातेति ज्ञापनार्थमपि भोगः कृत इत्यपि सूचितमेतन्नाम्ना, अत एवोक्तं ‘‘धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववाक्यरक्षार्थं चेति विवरणे ।।१०६।।

तत्सूचकं नामाहुः.

धर्मरक्षकाय नम इति ।।१०७।।

यज्ञसम्बन्ध्यन्नस्याधिदैविकसम्बन्धेन यज्ञरूपो धर्मः सिद्धः भगवदीयान्नभोजनेन भक्तिः सिद्धा. ‘‘तदहं भक्त्युपहृतमश्नामी’’ति स्ववाक्यरक्षा चसिद्धेति तथा नामोक्तमिति भावः ।।१०७।।

तदन्नस्वीकारेण तत्पत्नीषु प्रसादः कृत इति तादृशं नामाहुः.

यज्ञपत्नीप्रसादकाय नम इति ।।१०८।।

यथाधिकारं प्रसाद इति मुख्यः प्रसाद एकस्यामेवेति सामान्यतः सर्वास्विति भावः अत एव गमनं तासाम् ।।१०८।।

तत्र गतानां किं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

सर्वाज्ञाननिवारकाय नम इति ॥१०९॥

तासां गमनानन्तरं तद्दर्शनेन ब्राह्मणानामज्ञानं निवृत्तम्. भगवज्ज्ञानं जातम्. तेन भगवद्भक्तिर्जातेति भावः. अज्ञाननिवृतौ द्वयं सिद्धमेवेति तन्निवारकत्वेनैव नामोक्तम् ॥१०९॥

एतावत्पर्यन्तं बाललीलानामानीत्युपसंहरन्ति.

इति बालचरित्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
कृष्णभक्तिहृदानन्दि कीर्तनाद्भक्तिबोधकम् ॥१॥

यद्यप्यनन्तान्येव नामानि तथापि कृष्णसम्बन्धि बालचरित्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतं मयोक्तमित्यर्थः. बालचरित्रं यस्य कृष्णस्येति वा तदा मूलरूपस्यैव नामानीत्युपक्रमोपसंहारसङ्गतिरपि सूचिता. कथनहेतुं विशेषणेन निरूपयन्ति कृष्णभक्तिहृदानन्दीति. कृष्णे सदानन्दे भावात्मके भक्तिः स्नेहः पूर्वं भवति, ततो हृदयस्यानन्दकारि भवेत्ततस्तत्स्नेहस्वभावेन कीर्त्तनाद्भक्तिबोधकं आसक्तिजनकं भवेदिति भावः ॥१॥

।। त्रिविधनामावली ।।

।। किशोर ।।

एवं बालचरित्रफलमुक्त्वासक्तिकारकचरित्रनाम कथनं प्रतिजानते.

नामन्यथ प्रवक्ष्यामि यैः सन्तुष्यति केशवः ।
वक्ष्यामि भक्तहृदये परमानन्ददायकः ।।१।।

तानि नामानि प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः. कथने प्रकर्षो यथास्वरूपज्ञापकः. यैः **केशवोपि** *ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षमेव ददाति, न तु ततोधिकं तादृशोपि* **सम्यक्तुष्यति***. पुष्टिमार्गीयभावप्रकटनमेव सम्यक्त्वम्. तज्ज्ञापकमग्रिमं विशेषणम्.* **भक्तहृदये परमानन्ददायक इति** *बाह्याभ्यन्तरभेदेनेत्यर्थः. एतेन प्रौढलीला सूचिता ।।१।।*

एवं प्रतिज्ञाय नाम निरूपयन्ति.

अद्भुतबालकाय नम इति ।।१।।

बालकपदेन यद्यपि बाललीलैव सूच्यते तथापि अद्भुतपदेन प्रौढलीलापि सूचिता. अलौकिकमेव ह्यद्भुतं भवति, दृश्यते बालकः धर्मास्त्वलौकिकाः. माहात्म्यज्ञापका इति प्रौढलीलात्वं. यद्यपि बाललीलायामप्यवस्थासाधनविरुद्धं चरित्रं कृतं तथापि नतत्र माहात्म्यज्ञानं कृतं कस्यापि. मुग्धभावप्रकटनेन लौकिकभाव एव सर्वेषां सम्पादितः. भक्तानामपि बाल्यसहित एव प्रकारान्तरेण सन्तोषः कृतो, न त्वलौकिकीं रीतिं प्रकटितवानिति बाललीलात्वमेव. अत्र तु ''माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहः'' सर्वेषां कृत इति तत्पुरःसरमेव लीलां कृतवानिति प्रौढलीलात्वमिति सर्वमनवद्यम्. एतादृशमाहात्म्यसहितस्वरूपदर्शनेपि देवकीमातृचरणानां बालकबुद्धिरेव जातेति ज्ञापनार्थं समस्तपदेन नामोक्तम्, अन्यथा मूले भिन्नं पदमिति तथा न वदेयुः किञ्च.

अलौकिकज्ञानमपि तयोः स्थितम्. अत एव ‘‘स स्वजाते नशङ्कितावित्युक्तं मूले. यद्यपीदं लोके वेदे चप्रथितं तथापीदानीं प्रकटितं तत् द्रष्टुमेवोपपद्यते नतु स्मर्तुं वर्णयितुं, वेत्यद्भुतपदेन सूचितम् ।।१।।

अतः परं रूपमुक्त्वाऽलौकिकशोभानिरूपकं नामाहुः.

अम्बुजेक्षणाय नम इति ।।२।।

यद्यप्यम्बुजेक्षणत्वमन्यत्रापि सम्भवति, तथाप्यत्र ये धर्मास्ते नान्यत्रेत्यलौकिकत्वं ज्ञापितम्. अलौकिकधर्मा विवरणे निरूपिताः. किञ्च. अम्बुजपदेन रसोद्बोधकत्वेन रसात्मकता चज्ञापिता. अत एव स्निग्धदम्पतिभावरूपा रसात्मकताप्यग्रे निरूपिता फलप्रकरणे ।।२।।

एवमलौकिकी ज्ञानशक्तिरुक्त्वा, क्रियाशक्तिं निरूपयन्तस्तत्सूचकं नामाहुः.

चतुर्भुजात्तचक्रासिगदाशंखाद्युदायुधाय नम इति ।।३।।

चतुर्भुजैरात्ताः चक्रासिगदाशंखादय उद्गता जलरूपा वा आयुधा येन तादृशाय. अस्यार्थस्तु विवरणे ‘चतुर्विधकार्यमित्यारभ्य’ ‘‘वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथेत्यन्तं’’ विशेषतो विवृत इति ततोवगन्तव्यः. अत्रापि चतुर्व्यूहेषु प्रद्युम्नरूपेण रसात्मकता सूचिता ।।३।।

माहात्म्यद्योतकमग्रिमं नामाहुः.

श्रीवत्सलक्ष्मणे नम इति ।।४।।

सर्वात्मकस्य भगवतो ब्रह्म हि मुख्यं लक्षणमिति तद्धारणम्. किञ्च. स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः श्रीः तस्याः स जनको भवतीति विवरणे विवृत्तमिति तद्धारणेन रसज्ञतापि सूचिता. तेन माहात्म्यं स्नेहश्चेत्युभयमपि ज्ञापितम् ।।४।।

अन्यदप्याहुः.

कौस्तुभाभरणग्रीवाय नम इति ।।५।।

कौस्तुभो मणिराभरणं यस्यां तादृशी ग्रीवा यस्येति. जीवानामाधिदैविकस्वरूपभूतोयंमणिरिति मुक्तजीवानां तत्रैव स्थितिः. भगवांस्तु मुक्तोपसृप्यः. तादृशा जीवास्तु लीलामध्यस्था एवेति, तेषां कण्ठभूषणत्वेन स्थापनाद्रसपरवशत्वमेव ज्ञापितम्. एवं सति माहात्म्यं रसाभिज्ञत्वं चेत्युभयमत्रापि सूचितम् ।।५।।

तादृशस्वरूपविलोकने माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेन श्रीदेवकीमातृचरणानां मुक्तिरेव स्यादिति तदभावसूचकं नामाहुः.

पीताम्बरधारिणे नम इति ।।६।।

पीताम्बरं माया तद्धारणेन मोहमेव करोतीति न तथेति भावः. अत एव जागरूके माहात्म्यज्ञानेपि पुत्रत्वभावः. एतदेव विवरणे व्यञ्जितम्. पूर्वं कौस्तुभवर्णने जीवानामुभयरूपत्वं निरूपितम्. केचन क्रियानिष्ठाः. केचन ज्ञाननिष्ठा इति. तथात्वहेतुभूता मायेति पीताम्बरवर्णनम्. पीताम्बरस्य तद्रूपत्वादिति. तथा च मोहकधर्मसाम्ये तत्रापि तद्व्यञ्जितमिति भावः. किञ्च. पीताम्बरं तु रसाच्छादकं भवति, तेन रसरूपत्वेपि रसाच्छादनं सूचितम्. अत एव विवरणे भगवतः प्रदेशावरिकामायामित्युक्तमाभासे ।।६।।

अत एव रसरूपत्वद्योतकमग्रिमं नामाहुः.

नीलमेघश्यामाय नम इति ।।७।।

सयथा सर्वानन्ददायी तथायमपीति भावः. एतत्सर्वं ''यस्तु स्वकाल'' इत्यादिना विवरणे स्फुटीकृतम् ।।७।।

एवं स्वरूपं निरूप्य तदुपयोग्याभरणद्योतकं नामाहुः.

नानाकल्पविराजिताय नमइति ।।८।।

इदं तु 'महार्हवैडूर्यकिरीटेति' श्लोकनिरूपिताभरणभूषितत्वसूचकं नाम ज्ञेयम् ।।८।।

एवमुभयात्मकं स्वरूपं निरूप्य तस्य परमसौन्दर्यातिशयद्योतकं नामाहुः.

आत्मविस्मापकमानुषवेषसौन्दर्यनिधये नम इति ।।९।।

इदं तु विरोचमानमित्यस्य नाम ज्ञेयम्. विशेषेण रोचकमिदमेव यत्स्वस्यापि विस्मयः. तथा चआत्मविस्मापको यो मानुषवेषः सौन्दर्यं चतस्य निधिः तादृशाय. अत एवादावद्भुतमेवोक्तम्. बालकपदेन मानुषवेषोम्बुजेक्षणपदेन सौन्दर्यं च व्यञ्जितम्. तस्यापि निधिरिति ''त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दध'' दित्युक्तमग्रे. एतेन त्रैलोक्ये यत्र सौन्दर्य तत्रैतस्यैवैकाङ्शरूपमिति सूचितम्. एवं सर्वांशेन पूर्णप्राकटयेऽनिर्वचनीयमाहात्म्यं ज्ञापितम्।।९।।

अतः परमेतादृशस्येदानीं प्रयोजनाभावाद्रूपान्तरेण व्रजं गत इति रमापि तत्रागत्य सेवां करोतीति तन्माहात्म्यसूचकं नामाहुः.

रमालालितपादपद्माय नम इति ।।१०।।

रमा तु सर्वदा पुरुषोत्तमसेवैकनिष्ठा. सा चात्रागता इति तदवध्यत्रैव सापि स्थितेति तथोक्तम्. इदं तु ‘‘तत आरभ्य नन्दस्येत्यारभ्य’’ ‘‘रमाक्रीडमभून्नृपेत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।१०।।

अतः परं यत्र माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहः प्रकटीकृतो न तु मुग्धभावसहितस्तच्चरित्रसम्बन्धिनि नामान्यत्र निरूपणीयानीति मध्यस्थबाललीलान्तःपातीनि नामानि विहाय तादृशान्येकविंशाध्यायादारभ्यपुनर्निरूपयन्ति.

तत्र प्रथमं भक्तानामन्यभजनादिकं निषिद्धमिति तन्निवारणसूचकं नामाहुः.

११-भक्तहितोपदेशकाय नम इति ।।११।।

इदं तु नन्दादीनामिन्द्रयागोद्यमं दृष्टवा तत्स्वकीयानामनुचितं मत्वा हितोपदेशं कृतवानिति तत्सूचकमुक्तम् ।।११।।

ननु बालकोपदेशेन पारंपर्यागतमपि धर्मं ते महान्तः कथं त्यक्तवन्त इति तत्सूचकं नामाहुः.

हविर्मन्त्रदेवतामूलबोधकाय नम इति ।।१२।।

हविर्मन्त्रदेवताश्च तेषां मूलं यत्तद्बोधकाय ज्ञापकायेत्यर्थः. अयं भावः. पूर्वं नन्दं प्रति प्रश्ने कृते नन्दः ‘‘पर्जन्यो भगवानिन्द्रेत्युत्तरं दत्तवान्, तत्र पर्जन्यो भगवानेव देवतारूपो मेघास्तस्यावयवाः मन्त्रा इव वर्षापयो हविः यतोन्नं भवति, जलान्नाभ्यामेव सर्वं जीवति, इन्द्रः सर्वोपास्य इति सर्वे तद्व्रजनं कुर्वन्तीति निरूपितम्. ततो भगवांस्तन्मतं निराकृत्य स्वमतमुपदिष्टवान्. ‘‘तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मख’’ इति भवत्कृतो यागस्तु वैदिको न भवतीति वैदिकः कर्तव्यः. यत्र हविर्मंत्रदेवताः प्रतिष्ठिताः. तत्र गोषु हविः. ब्राह्मणेषु मन्त्रः. गोवर्धनः स्वयमेव देवतारूपः. हर्विर्मंत्रदेवतानां मूलभूतानां मूलभूता एत एवेति तद्बोधको जात इति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ।।१२।।

तत इन्द्रस्य मोहेन व्रजोपघातोद्यमो जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

कृतवेषमोहितदेवपरीक्षकाय नम इति ।।१३।।

कृतो यो वेषो मानुषवेषस्तेन मोहितो यो देव इन्दस्तस्य परीक्षकाय परीक्षाकर्त्रे इत्यर्थः. कियत्पर्यन्तं मया सहैवं करिष्यतीति सप्तदिनपर्यन्तं परीक्षा कृतेति, तदुपर्यपि वृष्टिं कुर्यात्तदा स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति भावः. अथवा. कृतवेषमोहितो यो देव इन्द्रस्तेन हेतुना परीक्षकाय भक्तानामित्यर्थः. इन्द्रकृतक्लेशेन भक्तेषु करुणया रक्षार्थं परित ईक्षणं ‘‘गोपाये स्वात्मयोगेनेति’’ विचारपूर्वकं यदीक्षणं तस्य कर्त्रे इति वा. अथवा. तादृशो यो देव इन्द्रस्तस्य परित ईक्षा ज्ञानं तत्कारकायेति तत्कृतप्रपत्तिः सूचिता. किञ्च. प्रपत्त्यनन्तरं तदुपरिकृपादृष्टिः कृतेति परीक्षकायेत्युक्तमित्यपि सूचितम्. अत एव ‘‘तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यत्र’’ स्वकार्ये सम्पन्ने सुरेक्षणं कृतमिति विवरणे विवृतम् ।।१३।।

ननु यागभङ्गजनितकोपेन प्रलयकालीना मेघा निर्मुक्ता इति तैः सर्वं जगदेव प्लावितं भवेदिति तदभावद्योतकं नामाहुः.

एकदेशवृष्टिवायुदेवताक्षोभजनकाय नम इति ।।१४।।

एकदेशो व्रजस्तदर्थं वृष्टिवायुदेवताक्षोभजनकस्तादृशाय. अथवा. एकदा य ईशः नतु सर्वदा तादृश इन्द्रः तस्मात्तन्मुखादित्यर्थः. वृष्टिवायुदेवतानां क्षोभजनकः न तु साक्षात्स्वयमाज्ञप्तवानिति तावन्मात्रप्लावनमेव कृतवन्त इति भावः. अत एव ‘‘नन्दादिभ्यश्चुकोप स’’ इत्यत्र ‘‘स निषिद्धभागभोक्तेत्युक्तम्’’ प्रलयेषु तु भगवदाज्ञया तथा कुर्वंतीति सर्वं सुस्थम् ।।१४।।

ननु मूले मेघादीनां क्षोभजनकत्वमिन्द्रस्योक्तम्, अत्र भगवतः क्षोभजनकत्वं निरूपितमिति कथमेकवाक्यता भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वरूपाय नम इति ।।१५।।

अयं भावः. अत्र भगवान्कालात्मकः स्वयं शक्रदर्पनाशार्थमेतावत्करो तीति सर्वरूपोपि स्वयमेवेति, तत्प्रेरकोपि स्वयमेव जात इति तेषां क्षोभजनकत्वं भगवत एवेति तथा नामोक्तमिति भावः. अन्यथा को वा वराक इन्द्रो यद्भगवत्स्थाने तादृशोपद्रवं कुर्यादिति सर्वमनवद्यम्. सर्वेषां रक्षायां स्वात्मयोगयुक्तः ‘‘गोपाये स्वात्मयोगेनेति’’ सर्वत्र स्वयं प्रविष्टः, सर्वरूपत्वेन रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ।।१५।।

ननु तथाप्येतावत्करणे किं सिद्धमिति तदाहुः.

वेदमार्गरक्षकाय नम इति ।।१६।।

पाखण्डधर्मं दूरीकृत्य वैदिको वैष्णवधर्मो रक्षित इत्यर्थः. किञ्च. भक्तानां तत्रापि स्वकीयानामन्यभजनादिकं सर्वथा ह्यनुचितमिति ।।१६।।

तत्सर्वं दूरीकृत्य केवलं स्वनिष्ठीकृता इति भक्तिमार्गप्रवर्तको जात इति तथा नामाहुः.

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ।।१७।।

अत एव वृष्टिकृतपीडायामपि चरणशरणमेवागता इति ‘पादमूलमुपाययुरित्युक्तं’ मूले ।।१७।।

ततो रक्षापि स्वस्वरूपेणैव कृता न तु साधनान्तरेण. तथा सत्यन्यसम्बन्धः स्वकीयानां भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः.

गोवर्धनोद्धरणधीराय नम इति ।।१८।।

तदुद्धरणकृतरक्षया केवलं स्वकीयत्वं सम्पादितं स्वमाहात्म्यं चप्रदर्शितम्. सप्तदिवसावधि पर्वतधारणेन सर्वेषां क्षुत्तृड्देहधर्माद्यभावेन च माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्तु सुद्दढः सर्वतोधिकः स्नेहो जनित इति भक्तिमार्गधर्मपोषणमेव कृतमिति भावः ।।१८।।

नकेवलं स्वीयानामेव माहात्म्यज्ञानं कृतं किन्तु सर्वेषामेव जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वजनीनमाहात्म्यबोधकाय नम इति ।।१९।।

सर्वत्रैव देवमानुषादिषु माहात्म्यस्य बोधकायेति ।।१९।।

सर्वत्रैवतत्प्रकटमिति इन्द्रस्यापि तज्जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तविस्मापकाय नम इति ।।२०।।

इन्द्रोपि भक्त एवाधिकारित्वान्मोहेन भगवदपराधं कृतवानिति स्वोद्यमे निष्फले जाते विस्मितोभवदिति तथोक्तामिति भावः. न केवलमाश्चर्यमात्रमेव जातं किन्तु गतगर्वः हतसङ्कल्पः सन् मेघान्न्यवारयदित्यपि ज्ञेयम् ॥२०॥

अत एव भगवान्दोषमेव दूरीकृतवान्, नत्विन्द्रः स्वर्गाद्दूरीकृत इति तादृशं नामाहुः.

मोहनप्रबोधोभयरक्षकाद्भुतचरित्राय नम इति ॥२१॥

मोहनं चप्रबोधश्च तदुभयस्य रक्षकमद्भुतं चरित्रं यस्येति. मोहोपि स्वकृत एव प्रबोधोपीत्यद्भुतत्वम्. अत एवेन्द्रपदान्न नाशितः. एतेनापराधेपि दोषमेव नाशयति न, तु तं लौकिकप्रभुवदिति सूचितम् ॥२१॥

तत्र हेतुरूपं नामाहुः.

लोकवेदोल्लङ्घनकरप्रपन्नभक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥२२॥

भगवान्परमकृपालुरक्लिष्टकर्मेति लोके वेदेपि निन्दितं महापापजनकं तादृशमपि करोति यः स लोकेवेदोल्लङ्घनकरः, एतादृश इन्द्रो, यतो गोकुलसंक्षयार्थमाज्ञापितवान्, पुनर्विवेके जाते प्रपन्नश्च तत्रापि भक्तः अपराधक्षमापनपूर्वकं सेवकधर्मे प्रवृत्तः तादृशस्य सर्वदुःखनिवारकायेत्येतदेवो क्तम्, ‘‘मया तेऽकारि मघवन्नि’’ त्यारभ्य ‘गम्यता’ मित्यन्तम्. अतः परमेवं नकर्तव्यमिति ॥२२॥

नकेवलं दुःखमेव निवारितवान्किंतु प्रसादोपि कृत इति तथा नामाहुः.

इन्द्रसुरभीप्रसादकाय नम इति ।।२३।।

उभयोरेकत्र स्थितिरुभयोः प्रसादस्याप्यैक्यप्रतिपादनाय समस्तं पदम्. किञ्च, गोविन्दाभिषेकस्तु सुरभ्या प्रार्थितः इन्द्रेण स्वयं सकृत इति स्वस्य सेवकधर्मो ज्ञापितः. भगवत्प्रसादोपि सूचितः स्वप्रसन्नतया. अन्यथा सा न स्यात्. अत एव समानधर्मज्ञापनायापि समस्तं पदम्. किञ्च, इन्द्रस्येन्द्रत्वं दूरीकृत्य सुरभ्या भगवति तदभिषेकः क्रियत इति परस्परं वैमनस्यं भवेदिति तदभावज्ञापनार्थं वा समस्तं पदम् ।।२३।।

तत इन्द्रत्वसूचकं नामाहुः.

गोविन्दाय नम इति ।।२४।।

इन्द्रस्यापीन्द्र इति माहात्म्यं द्योतितम्, अतएवोक्तं ‘‘निवैराण्यभवंस्तात क्रुराण्यपि निसर्गत’’ इति मूले. किञ्च. गोकुलस्य सर्वस्येन्द्रो जात इति गोविन्दः, गोकुलेन्द्रः, व्रजेन्द्रः, गोपेन्द्रः, तथा इन्द्रेन्द्रः, देवेन्द्रः, सुरभीन्द्र इत्यादिनामान्यपि भवन्ति. एवं माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहसहितनिरोधो निरूपितः ।।२४।।

एतावत्यपि चरित्रे कृते सर्वथा माहात्म्यं न स्फुरितम्. यतो गोवर्धनोद्धरणानन्तरं पुनर्यथास्थानं तस्मिन्स्थापिते भगवति च मिलिते लौकिकरीतिरेव कृता न त्वलौकिकभावः स्फुरित इति तदर्थमग्रिमचरित्रं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

अत्यन्तभक्तनिरोधकाय नम इति ।।२५।।

भक्तश्चेदन्यभजनं कुर्यात्तत्रापि निरोधमार्गीयश्चेत्तदा निरोधः कर्तव्य इति नन्दस्यान्यभजनादिकं जातमिति निरोधः कृतः. यतो

भगवत्प्रेरितवरुणकृतदास्यादिनिरीक्षणेन भगवति माहात्म्यमलौकिकत्वेन बुद्धिश्च जातेत्येतावत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् ।।२५।।

अत एव तज्ज्ञापकमग्रिमं नामाहुः.

वरुणादिदेवप्रबोधकाय नमइति ।।२६।।

वरुणादयो ये देवा आदिपदेन तत्रत्याः स्त्रियः पुरुषाश्च तेषां सर्वेषामेव प्रबोधकः. प्रकृष्टेन स्वज्ञानसम्पादकस्तादृशाय. अत एव ते सर्वे गर्भदासा इव सेवां कृतवन्त इति तथोक्तम् ।।२६।।

एवं वरुणलोके सर्वेषां वरुणादीनां दास्यं दृष्टवा भगवति माहात्म्यज्ञानं दृढं जातमिति भगवतः परमोत्कर्षदिदृक्षापीति तत्पूरकं नामाहुः.

व्यापिवैकुण्ठप्रदर्शकाय नम इति ।।२७।।

व्यापिवैकुण्ठस्य प्रकर्षेण दर्शकस्तादृशाय. तद्‌दर्शनेनाविद्यानिवृतावक्षरा नन्दात्मकत्वे सम्पन्ने सर्वेषां लय एवाभूदिति, ततोपि भजनानन्दस्योत्कृष्टत्वात्तदनुभवार्थं तत उद्धृताः ।।२७।।

ततो ब्रह्मणो लोकं ददृशुरिति सर्वतारतम्यज्ञापनार्थं प्रदर्श्य ततोप्युद्धृतवानिति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

वैकुण्ठस्थित्यधिकभक्तगृहस्थितिबोधकाय नम इति ।।२८।।

वैकुण्ठस्थितेः सकाशादधिकोत्कृष्टा भक्तस्य गृहस्थितिस्तस्या बोधको ज्ञापकः. एतद्‌दर्शनेनायं साक्षाद्भगवानेवास्मद्गृहेवतीर्ण इति गृह एवा परमानन्दानुभवेन वैकुण्ठापेक्षया गृहमेव विशिष्टमिति ज्ञानं जातमिति भावः ।।२८।।

तद्भेदकं नामाहुः.

मदनगोपालाय नम इति।।२९।।

वैकुण्ठे लयावस्थानुभूता. अत्र तु साक्षान्मदनमूर्तिः परमलावण्यनिधिः स्वयमेव गोपालरूपेण भगवानस्मानानन्दयतीति नन्दादीनां ज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः. इदं तु ‘‘कृष्णेन चोद्धृता’’ इति कृष्णपदार्थस्य नाम ज्ञेयम् ।।२९।।

ननु गोकुले भगवत उच्छृंखलचरित्रस्य दृष्टत्वात्कथं तादृशं निर्दोषज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

अनादिब्रह्मचारिणे नम इति ।।३०।।

सर्वेषां आदिभूतो ब्रह्मचारी त्वयमेव, यइदानीं ब्रह्मचर्यं कुर्वंति तेषां सर्वेषां मूलभूतोयमेव. यतः सर्वत्र ब्रह्मरूपत्वेन चरति व्याप्नोति. सर्वेषु आत्मबुद्धिरेव भगवतः, आत्मव्यतिरिक्तं वस्त्वेव नास्तीति ब्रह्मचर्यं तत्रैवेति तथा नामोक्तम्. किञ्च. यः सर्वदा स्वानन्देनैव पूर्णस्तस्यान्यतश्चानन्दापेक्षैव नास्ति, यतो ब्रह्मचर्यं खण्डितं भवेदतोनादिब्रह्मचारित्वं तत्रैवेति ज्ञापितम्. इदं तु कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमान दृष्टवा तादृशं ज्ञानं जातमिति तद्‌व्यञ्जकं ज्ञेयम्. किञ्च, ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनादिकं तदुक्तधर्माचरणं चधर्मः सह्यागंतुकस्तस्य. अत्र तु छंदोभिः स्तूयमानत्वोक्तेर्वेदानामपि तन्निष्ठतोक्तेत्यनादिब्रह्मचारित्वं तत्रैवोक्तमिति भावः ।।३०।।

एवं निर्दोषज्ञाने जाते फलं भवतीति साधनप्रकरणानन्तरं फलप्रकरणारम्भः. तत्र फलदानार्थं यादृक् स्वरूपं कृत्वा स्थितस्तादृक्स्वरूपज्ञापकं नामाहुः.

कंदर्पकोटिलावण्याय नम इति ।।३१।।

इदं तु ‘भगवानपीत्यस्य’ विवरणे षड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्तथा रूपं कृत्वा स्थित इति भगवत्पदार्थेन निरूपितमिति तद्द्योतकं नाम ज्ञेयम् ।।३१।।

ननु श्रुतौ कामरूपत्वं ब्रह्मणः कुत्रापि नश्रुतमिति तत्तात्पर्यंज्ञापकं नामाहुः.

सर्वोपनिषत्तात्पर्यगोचराय नम इति ।३२।।

सर्वोपनिषदां यत्तात्पर्यरूपं ‘‘रसो वै सः’’ इत्यादिना निरूपितं रसात्मकं कोटिकन्दर्पलावण्यं तदेव गोचरः दृग्विषयीभूतमित्यर्थः. अथवा. सर्वोपनिषद्रूपा व्रजसीमन्तिन्यस्तासां तात्पर्यं बहिः फलानुभवरूपं तदर्थं गोचरो जात इति. एतेन श्रुतीनामेवार्थे तादृशं रूपं प्रकटितवान्नान्यार्थमिति सूचितम्. अथवा. सर्वासामुपनिषदां तात्पर्यं फले, फलरूपा तु रासलीला, तत्र तदर्थं वा गोचरो जात इति तथोक्तम्. एवमुपनिषत्तात्पर्यगोचरत्वकथनादियं लीला नित्यैव, साम्प्रतं लोके बहिः प्रकटीकृता. अत एवोक्त ‘‘मत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तम’’ मिति ।।३२।।

अतः परं फलस्वरूपज्ञापकं नामाहुः.

गोपिकारमणाय नम इति ।।३३।।

एतावत्पर्यन्तमीश्वरभाव एव स्थितः. इदानीं समस्तब्रह्मधर्मान्विहाय नायकभावेन ता रात्रीर्दृष्ट्वा रमणेच्छां कृतवानिति गोपिकानां रमणो जात इति तथोक्तम्. एतत्सर्वं ‘वीक्ष्ये’ त्यस्य विवरणे विवृतम् ।।३३।।

अत एव विलम्बासहिष्णुस्तत्कार्यसाधनार्थं योगमायामुपाश्रितो जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

सकलयोगाधिपतये नम इति ।।३४।।

सकलयोगानामपि अधिपतिरधिष्ठाता तत्तद्योगेन तत्तत्कार्यसाधक इति. एवं कार्ये स्वस्य स्वातन्त्र्याभावाद्योगमायैव साधिकेति तामाश्रित इति तत्सूचकमिदं नामोक्तमिति भावः. अत एव पूर्वमपि योगमायामाज्ञापयदधुनापि कार्यमिति रसस्वाभाव्यात्तामाश्रित इत्युक्तम्. एतत्सर्वं विवरणे द्रष्टव्यम् ।।३४।।

किञ्च. अत्र यथा नवीनमनःकरणेन सर्वा सामग्री लीलोपयोगिनी नवीनैव कृतेति विवरणे विवृतम्. तथा कामोपि नवीन एव प्रकटीकृत इति तत्सूचकं नामाहुः.

अलौकिकपूर्णकामजनकाय नम इति ।।३५।।

यदा नायकभावेन तद्दर्शने रमणेच्छा जाता तदा कामोपि स्वरूपात्मकोऽलौकिक उद्बुद्ध इति भक्तेष्वपि वेणुद्वारा तस्यैव जनको जातः. अत एव ‘‘कामपितामहं मन उत्पादितवांस्तत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यतीत्युक्तं विवरणे. तथा चतत्सूचकमिदं नामेति भावः. क्वचिदलौकिकपूर्णकामबीजजनकाय नम इति पाठः. तदा कामबीजं वेणुनादस्तज्जनकायेति तद्द्वारा काम उत्पन्न इति स्फुटमेव ।।३५।।

एवं भगवतो रसरूपतां निरूप्योद्दीपनविभावरूपोपि स्वयमेवेति तत्सूचकं नामाहुः.

आशापूरकसत्यात्मकामदीपकाय नम इति ।।३६।।

आशापूरकश्च सत्यश्च आत्मरूपश्च कामदीपकश्च अर्थात् यश्चन्द्रः तद्रूपः. यदैव मनश्चक्रे तदैव य उडुराजः सउदगादिति विवरणार्थेनैव तदुदयः प्राप्तः. रमणेच्छान्तर्गतत्वात् सोपि स्वरूपात्मक इति गोपिकारमणाय नम इति नामान्तर्गत एव सूचितः. इदानीं तत्स्वरूपं वक्तव्यमिति तत्सूचकत्वेन विशेषणैरेव विशेष्यनिर्देशः कृत इति तथोक्तम्. तेनाशापूरकत्वेन ‘‘ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नित्युक्तोर्थः’’ सूचितः. किञ्च. चर्षणीनामप्याशा पूरिता शोकदूरीकरणेनेत्यपि सूचितम्. सत्यत्वेन नायं भचक्रगः. मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनमित्यादिधर्माः सूचिताः. आत्मरूपत्वेनालौकिकत्वमुक्तम्. कामदीपकत्वेनोद्दीपनविभावरूपतोक्तेति सर्वं सुस्थम् ।।३६।।

एतादृशं चन्द्रं दृष्ट्वा वेणुनादं कृतवानित्युक्तं मूले. ततस्तद्गीतं निशम्य ताः सर्वा आजग्मुरित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः.

शृङ्गारविभावादियुक्ताय नम इति ।।३७।।

मुख्यरसस्तु विभावादिसंयुक्त एव तिष्ठतीति श्रृङ्गाररसस्य ये विभावा आलम्बनविभावा उद्दीपनविभावादयश्च तैर्युक्ताय. अत्रोद्दीपनविभावास्तु ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिका इति तदोडुराज इति वनं चेति सर्वे पूर्वोक्तनामभिः सूचिताः, आजग्मुरित्यनेनालम्बन विभावरूपा उक्ता इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम्. एतेन धर्मसहितो रसो निरूपितः ।।३७।।

एवं करणे स्वप्रतिज्ञैव हेतुरिति तत्सूचकं नामाहुः.

सत्यवाचे नम इति ।।३८।।

‘‘मयेमा रंस्यथ क्षपा’’ इति तासां वरो दत्त इति तद्वचनं सत्यं कृतमिति तथोक्तम्. एतेन ता आहूता इति सूचितम् ।।३८।।

अतः परमागमनानन्तरं धर्मसूचकं नामाहुः.

कामोन्मत्तगोपाङ्गनामुक्तिदात्रे नम इति ।।३९।।

''निशम्य गीत'' मित्यत्र गीतस्यानङ्गवर्धनत्वमुक्तमिति तच्छ्रवणेनताद्दश उद्बुद्धो यः कामस्तेनोन्मत्ता देहाद्यवधानरहिता या गोपाङ्गनास्तासां मुक्तिदाता. अयं भावः. ''कृष्णगृहीतमानसा'' इत्यत्र मानसमित्युपलक्षणं देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणादयः सर्व एव स्वस्मिन्गृहीता इति कृष्णात्मिका एव तदन्तिकमाजग्मुरिति ''ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'' त्युक्तरूपा मुक्तिरेव दत्तेति तथोक्तमिति भावः. अथवा. ''आत्मना प्रथमा लीले'' त्युक्तत्वात् प्रथमं भक्तानामात्मन्यात्मनैवानन्दं पूरितवानित्युक्तमिति विवरणे. तथा चमुक्तावात्मन एवानन्दानुभवो, न तु देहेन्द्रियादीनामिति तथोक्तमिति भावः. परन्तु तथाप्येतावान् विशेषः. यदत्र मुख्यत्वेन प्रथममात्मन एव पश्चात्सर्वेन्द्रियाणामिति. एतेन या मुक्तिः कामादिविषयत्यागेन ज्ञानभक्त्यादिसाधनैः कथञ्चिद्भवति सात्र बाधककामादेव जातेति सूचितम्. अत एव ''कामं क्रोधमि'' त्यादि निरूपितम् ।।३९।।

एवं ब्रह्मप्रापणानन्तरमपि तासां मनोभिलाषस्ततोप्यधिकफल इति तदधिकारपरीक्षार्थ मग्रिमं नामाहुः.

मुक्त्यधिकफलगोपीमनोमोहकाय नम इति ।।४०।।

मुक्त्यधिकफलं साक्षात्स्वरूपसम्बन्धस्तत्र गोपीनां मनांसि तेषां मोहकस्ताद्दशाय. इदं तु ''ता द्दष्टवान्तिकमायाताः'' ''वाचःपेशैर्विमोहय'' न्नित्यारभ्य ''प्रतियात ततो गृहानित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. भगवांस्तु अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति परावृतिं वदति. किञ्च. ''भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिंचित्स्म न भक्तियोगमिति'' वाक्यान्मुक्तिः पूर्वं दत्ता तदन्यत्फलमधिकाराभावे नदेयमिति ''स्वागतं व'' इत्यादिनिषेधवाक्यान्युक्तवान् ।।४०।।

एतास्तु पूर्णाधिकारवत्य इति तन्निराकरणं चक्रुरिति तत्सूचकं नामाहुः.

लोकवेदसर्वधर्मपरित्यक्तगोपीसेवितचरणारविन्दाय नम इति ।।४१।।

लोकवेदसम्बन्धिनः सर्वे धर्माः परित्यक्ता याभिस्तादृशीभिः गोपीभिः सेवितं चरणारविन्दं यस्य तादृशाय. इदं तु ‘‘सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलमित्यारभ्य ‘‘का स्त्र्यङ्ग ते कल पदामृतेत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. अत एवाग्रे ‘‘किङ्करीणामित्युक्तं’’ न हि कैङ्कर्ये पूर्वसिद्धो धर्मस्तिष्ठतीति भगवच्चरणसेवैवास्मद्धर्म इति ज्ञापितम्. एवं सति तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयमिति भावः ।।४१।।

अतः परमन्तर्गृहगतानामत्रागमने प्रतिबन्धोभूदित्येतत्फलं नजातमिति तन्निवारकं नामाहुः.

भक्तप्रतिबन्धनिवारकाय नम इति ।।४२।।

‘‘जहुर्गुणमयं देहमित्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्तिरुक्तेति भावः ।।४२।।

तदनन्तरं फलप्राप्तिस्वरूपसूचकं नामाहुः.

अलब्धरासगोपीसद्योमुक्तिप्रदायकाय नम इति ।।४३।।

अलब्धो रासो याभिः, प्रतिबन्धकस्य जातत्वात्तादृशीनां गोपीनां सद्यो ध्यानमात्रेण मुक्तेः प्रदायकः. तत्रापि प्रशब्देन मुक्तयनन्तरमलौकिकदेहप्राप्त्या सर्वतः पूर्वमेव रासमध्यस्था जाता इति सूचितम् ।।४३।।

ततः परीक्षानन्तरं ता अपि रासमध्यस्था जाता इति तत्सूचकं नामाहुः.

परीक्षितगोपवधूसेवितचरणाय नम इति ।।४४।।

परीक्षिता या गोपवध्वस्ताभिः सेवितं चरणारविन्दं यस्येति. ‘‘पुरुषभूषण देहि दास्य’’ मित्युक्तत्वात्तदुपयोगिसेवां कृतवत्यः. तदुक्तं ‘‘ताभिः समेताभि’’रित्यादिना. अथवा. परीक्षिता परित ईक्षिता या गोपवध्वस्ताभिस्तथेत्यर्थः. अयं भावः. परीक्षानन्तरं ‘इतिविक्लवितमित्यत्र’ हास उक्तः. सोपि प्रकृष्टः परिहासज्ञापकः स्वापेक्षाज्ञापकश्च. तथा चपूर्वं प्रहस्य परिहासं ज्ञापयित्वा पश्चात्प्रेमपूर्वकं परित ईक्षिता अवलोकिता इति तत्सूचकं परीक्षितपदमिति भावः. किञ्च. तादृशप्रकारकभगवदवलोकनानन्तरं तासामपि तादृशमवलोकनं जातमिति परीक्षिताः परित ईक्षा सञ्जाता यासु ताः परीक्षिताः. ईक्षेत्युपलक्षणं, यावन्तः प्रेक्षणादयो विलासास्ते सर्वे जाता इति ज्ञेयम्. अत एव ‘‘प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभि’’रित्युक्तं मूले तथा चतादृशीभिस्तथेति भावः ।।४४।।

अतः परं रमणानन्तरं तासां लोकन्यायेन मदो मानश्च जाताविति ‘‘त्यात्मानं मेनिरे स्त्रीणामिति’’ निरूपितम्. तत्र माननिवृत्तिसूचकं नामाहुः.

निजजनस्मयध्वंसनस्मिताय नम इति ।।४५।।

अयं भावः. पूर्वं ‘मुदारहासद्विजकुन्ददीधितिरित्यत्र’ कुन्दत्वं स्नेहस्येत्यस्य विवरणे काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति निरूपितम्. तत्तात्पर्यं चस्वामिनीनां सदा निरुपधिस्नेह एव चेतिष्ठेत्तदा खण्डितादिभावासम्भवे पूर्णरसभोग उभयत्रापि न सम्भवतीति निरुपधित्वांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं स्नेहस्य सम्पादितवानिति विवरणार्थो विवृतः टिप्पण्याम्. एवं सति लौकिकरीतिस्नेहेन तदनुसार्येव रमणस्वरूपमिति न पूर्णमनोरथ इत्यौदासीन्येन रमत इत्युक्तम्. अत एवैणाङ्क इवेति दृष्टान्तः. तथा चकलङ्कित्वोक्त्या लौकिकनायकवद्विकारवत्वं सूचितम्. तेनास्य यथा पूर्णोप्यपूर्णो भवति पुनरग्रे क्रमेण पूर्णो भवति तथायमपि भविष्यतीति टिप्पण्यां विवृतम्. एवं सति सम्प्रति लौकिकरीतिरेव कृतेति तासां मानोपि जातः. अन्यथाऽलौकिकप्रपत्तौ कथं सम्भवेदिति तन्निवृत्तिसूचकं नामोक्तं

‘‘निजजनस्मयध्वंसनस्मिताय नम’’ इति. निजजनानां स्मयस्य ध्वंसनं स्मितं मन्दहासो यस्येति. पूर्वमुदारहासेत्यत्र हास उदार उक्तः, यदा मानो दृष्टस्तदा तत्सङ्कोचः कृत इति तावतैव मानो निवृत्त इति ज्ञापितम्. अन्यथा तिरोधानज्ञाने अकस्माददर्शनमात्रेण(दर्शनमात्रेणेति पाठः) तापः कथं भवेत्. नहि मानवतीनां तापः क्वचिद् दृष्टचरः श्रुतो वेत्युपपत्तिरुक्ता नामनिरूपणे. तर्हि तिरोभावः किमर्थं कृत इति चेदुच्यते. अयमाशयः. भगवत एतासां पूर्णरसदानार्थं विप्रयोगसानुभवः सर्वथा कर्तव्यः. सर्वथा प्रपत्त्यभावे पूर्णरसदानमलौकिकरीत्या न भवतीत्येतासां मानस्य निवृत्तावपि मदो न गतः. ‘‘आत्मानं मेनिरेस्त्रीणामित्युक्तरूप’’ इति, तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय चतथा कृतमिति भावः. किञ्च. लौकिकरीत्या माननिवारणेपि मानस्तिष्ठत्येवान्यथा पुनः क्षणानन्तरं कथं भवति. लौकिकरीतिरसदाने तथैव व्यवस्था. अलौकिके तु सर्वथा मानाभावोपेक्षित इति सोन्तःस्थः इति सर्वकरणसमर्थो भगवानन्तः प्रविश्यालौकिकरीत्या तं दूरीकृतवानिति सर्वमनवद्यम्. एवं सति यावदंशो लौकिकस्नेहः स्थापितस्तावदंशो मानोपि मन्दस्मितेन निवर्तितो नाधिक इत्येतत्सर्वाभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् ।।४५।।

ततो योधिकांशः सोन्तस्तिष्ठतीति तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय तिरोहित इति तत्सूचकं नामाहुः

कायिकतिरोभावितगोपीपुञ्जाय नम इति ।।४६।।

कायिकस्तिरोभावः स्वस्य तद्युक्तीकृतो गोपीपुञ्जो येन तादृशाय. एतेनान्तःप्रकट इत्यर्थः. अथवा. भक्तानां कायिकसम्बन्धार्थं यो बहिः प्रकटः स्थितः स तिरोहित इति तिरोभावयुक्तो गोपीपुञ्जो येनेति ।।४६।।

एका तु निर्दोषा स्थितेति सङ्ग एव स्थापितेति तत्सूचकं नामाहुः.

राधासहचराय नम इति ।।४७।।

सापि सहचारिणी, अयमपि तत्सहचरः यथैव तस्याः प्रीतिस्तथैव करोतीति सूचितम्. अत्रैषा व्रतमध्यस्थेति विवरणे विवेचितमिति तासां मध्ये या मुख्या

सैतत्सनाम्नीति ज्ञेयम् ।।४७।।

अतः परं तिरोधानानन्तरं तासमवस्थाज्ञापकं नामाहुः.

विरहव्याकुलगोपाङ्गनन्वेषितमार्गीय नम इति ।।४८।।

पूर्वोक्तलौकिकरीतिस्नेहस्य निवृत्तेरलौकिकस्त्वन्तः स्थितः. सच सङ्गेप्यासेचनकस्वभावात्तापकरस्तिरोधाने त्वदर्शनेन तापमुत्पादयेदेवेति विरहेण व्याकुला या गोपाङ्गनास्ताभि रन्वेषितः मार्गो यस्य तादृशाय. इदं तु ''अन्तर्हिते भगवतीत्यार'' ''भ्येत्येवं दर्शयन्त्यस्ता'' इत्यन्तस्यनाम ज्ञेयम् ।।४८।।

अतः परं या सङ्गे स्थिता तस्या अपि मानो जात इति तत्सूचकं नामाहुः

ज्ञानतुल्यभक्तभ्रान्तिजनकाय नम इति ।।४९।।

''यथात्मानं मेनिरे स्त्रीणामिति'' तासां ज्ञानं जातं तथास्या अपि ''हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते, अतोहं वरिष्ठेति ज्ञानं जातमिति तत्तुल्या जातेति ज्ञानेन तुल्यो यो भक्तस्तस्य भ्रान्तेर्जनकाय. यथा पूर्वं ज्ञानेन भ्रान्ता सती ''न पारयेहं चलितुमित्युक्तवती तथा तादृशीं प्रति भगवानपि भ्रमजनकमशक्यमेवोपदिष्टवान् 'स्कन्धमारुह्यतामिति' तथोक्तमिति भावः ।।४९।।

तदा ततोप्यन्तर्दध इति तस्या अपि विरहेण मूर्च्छान्ता तादृश्येवावस्था जाता तदा जीवनसम्पत्त्यर्थं स्वसान्निध्यं ज्ञापितमिति तत्सूचकं नामाहुः.

निकटस्थितिबोधकाय नम इति ।।५०।।

एतच्च ‘हा नाथे’त्यत्र ‘महाभुजे’त्यस्य नाम ज्ञेयम्. एतादृगवस्थया दुःखितां ता पुनरन्याः सर्वा वने विचरन्त्यो ददृशुः. तदेयं स्ववृत्तान्तं कथितवतीति सर्वासां स्वदोषस्फूर्तिर्जाता, भगवानस्मद्दोषेणैव गत इति ।।५०।।

तद्दोषनिवृत्यर्थं गुणगानमेव साधनं ज्ञात्वा तदेव चक्रुरिति तत्सूचकं नामाहुः.

गोपीवर्णितनिखिलगुणाय नम इति ।।५१।।

गोपीभिर्वर्णिताः निखिला गुणाः “जयति तेधिकमित्यारभ्य” “यत्ते सुजातेत्यन्ता” यस्य तादृशाय ।।५१।।

एतावति कृतेपि शुद्धिर्नजातेति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

भक्तशुद्धिविलम्बनाय नम इति ।।५२।।

भक्तेषु शुद्धेर्विलम्बं करोतीति तथा. स्तोत्रेण यावती परीक्षा कर्तव्या स्थिता तावती सर्वापि कृता. अवस्थाद्वयमेव तासां स्थितम्. मूर्च्छायां लीलाप्रवेशे प्रलापः, स्वरूपस्थितौ गुणगानमिति. तथापि प्रादुर्भावकारणं न जातमिति शुद्धेर्विलम्बः ।।५२।।

ततः सर्वेषामसाधनत्वे दैन्यं प्रादुर्भूतमिति रोदनानन्तरं ‘तासामाविरभूदित्युक्तं” तत्सूचकं नामाहुः.

दीनकृपाप्रकटितरूपाय नम इति ।।५३।।

यदा दीना जातास्तदा कृपया प्रकटितं रूपं येन सः तादृशाय. अत एवोक्तं ''भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमिति''. प्राकट्यानन्तरं पूर्वं विलोकनमात्रेण ''प्रीत्युत्फुल्लदृशो जाता'' इति नयनाह्लादकत्वमुक्तम् ।।५३।।

ततः सर्वासां भगवन्मनसैवोत्थानमिति ''उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतमिति'' मनसोप्याल्हादकत्वं सूचितमिति तादृशं नामाहुः.

सर्वमनोनयनाह्लादकाय नम इति ।।५४।।

बहिराह्लादे नयनानामुपयोगः. अन्तराह्लादे मनस इति द्वयोरेव कथनम्. मनस्तु कर्मप्रधानं, नयनं ज्ञानप्रधानमिति ज्ञानकर्मेन्द्रियाह्लादकत्वकथनेन सर्वेषामेवेन्द्रियाणामाह्लादकत्वं सूचितम्. अतएवाग्रे 'काचित्कराम्बुजमित्यारभ्य' ''चकास गोपीपरिषद्गतोर्चित'' इत्यन्तं तत्तक्रिया निरूपिताः ।।५४।।

ततोग्रे सन्देहनिवर्तनार्थं प्रश्नः कृत इति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

गोपिकावाक्यविचारकाय नम इति ।।५५।।

गोपिकानां वाक्यस्य विचारकर्ता. ''मिथो भजन्ति ये सख्य'' इत्यादिना ।।५५।।

प्रथमं सर्वेषां व्यवस्थामुक्त्वा स्वस्य सर्वेभ्यो भिन्नैव व्यवस्थेत्युक्तं ''नाहं तु सख्य'' इति तत्सूचकं नामाहुः.

स्वधर्मनिर्धारकाय नम इति ।।५६।।

यद्यपि अन्यविषये ममैषैव व्यवस्था, भवतीषु नतथेत्युक्तम् ।।५६।।

मया परोक्षं भजतेति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वरसाभिज्ञाय नम इति।।५७।।

सर्वपदेन संयोगविप्रयोगयोर्ये भावा अनन्ताः ‘‘प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः’’ इत्यादिना रसाधिक्ये पुंभावरूपा उक्तास्तेषां सर्वेषां रसानामभिज्ञस्तादृशाय. एतेन स्वस्य तादृशरसानुभवार्थं तासां चान्तरानन्ददानार्थं परोक्षभजनमिति सूचितम्. किञ्च. पूर्वं कायिकमनसो रसोनुभूतः, साम्प्रतं प्रश्नेन वाचनिकोप्यनुभूत इत्यपि सर्वरसाभिज्ञत्वमपि ज्ञापितम्. अतः परं सर्वथा निर्दोषा जाता इति रासक्रीडारम्भ इति देहलीदीपन्यायेन सर्वरसाभिज्ञ इति नामोक्तम्. तथा चसर्वे रसाः यत्र तादृशो रासस्तदभिज्ञ इति यावत्पर्यन्तमेतासां मनसि सन्देहः कथमेतादृशीरस्मानत्यजदिति तावत्पर्यन्तं रससमूहरूपो रासो नभवतीति ज्ञानेन भगवता प्रश्नौत्तरैः स निवर्तित इत्यतः परं ‘‘तत्रारभत गोविन्द’’ इत्यारभ्य ‘‘कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्येत्यन्तं’’ ये रसाः तदभिज्ञ इत्येतत्सूचकमपीदं ज्ञेयम्. तेन सर्वरसाभिज्ञ इत्यस्यावृत्तिः कर्तव्या. एतावता रासक्रीडार्थं प्रवृत्त इति सूचितम्.

अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः.

रासमण्डलानेकरूपाय नम इति ।।५८।।

इदं तु ‘‘तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरित्यस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।५८।।

एवं नृत्यादिभिः पूर्णो रस उच्छलित इति सर्वासां रमणं प्रत्येकं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

उद्दीप्तकामरसपूरकाय नम इति ।।५९।।

एवं नृत्यादिभिरुद्दीप्तो यः कामरसस्तस्य पूरकाय. इदं तु ''एवं परिष्वङ्गेत्यारभ्य'' ''कृत्वा तावन्तमित्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।५९।।

एतच्च महासौरतमिति मर्यादा नस्थितेति तत्सूचकं नामाहुः.

अतिक्रान्तमर्यादाय नम इति ।।६०।।

अतिक्रान्तामर्यादा शास्त्रक्रमो येन तादृशाय. तदुक्तं ''रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं नच क्रम'' इति ।।६०।।

एवं तासामुद्दीप्तकामपूर्तिर्जातेति दैन्यं प्रादुर्भूतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

भक्तदैन्यनिवारकाय नम इति ।।६१।।

भक्तानां यद्दैन्यमतिविहारेण रतान्ते जातं तस्य निवारकः. एतदेवोक्तं ''तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः. प्रामृजत्करुणः प्रेम्णेति''. भक्तीति पाठे भक्तिरूपवदनेषु दैन्यधर्माः प्रकटा इति तन्निवारक इति तथोक्तम् ।।६१।।

ततः श्रमनिवारणार्थं जलक्रीडां कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

यमुनाकीर्तिजनकाय नम इति ।।६२।।

कीर्तिस्तु “इयं तव कथाधिकेत्यत्र” श्रीमदाचार्यचरणैः स्फुटीकृता यमुनाष्टके. एतावत्पर्यन्तं रासलीलानामानि निरूपितानि ।।६२।।

अतः परमेतेषां फलसहितं निरोधमुक्त्वा येषां निरोधो न जातस्तेषां कर्तव्य इति तत्सूचकं नामाहुः.

सुदर्शनमोचकाय नम इति ।।६३।।

अत्र भक्तस्यान्यभजनादिकं सर्वथा नकर्तव्यम्. तत्करणे क्लेशो भवेदिति नन्दस्य शिवरात्रिकरणे सर्पग्रास उक्तः. भगवत्कृतमोचनेन सर्पस्यापि मुक्तिर्जातेति सोपि सुदर्शनो जात इति तादृशयोनेः सकाशात्तस्य मोचकः. तदुक्तं ‘पादस्पर्शहताशुभ’ इति मूले. एतेनान्यधर्मनिवृत्तिपूर्वको निरोधो नन्दस्योक्तः ।।६३।।

अतः परं बलदेवसाहित्येन रासलीला कृतेति तत्सूचकं नामाहुः.

बलदेवाभीष्टदात्रे नम इति ।।६४।।

अत्र पुष्टिमर्यादामार्गीयभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्तिरूपा नामलीलोच्यते. सा वेदात्मकबलदेवपर्यवसानेति तत्साहित्येन लीलाकरणात्तदभीष्टमेव पूरितमिति तथोक्तम् ।।६४।।

अत एव प्रवृत्तेर्दोषरूपत्वाद्दैत्यागमनं तद्वधेन सापि निर्दुष्टा जातेति तत्सूचकं नामाहुः.

शङ्खचूडघातकाय नम इति ।।६५।।

एतेन निर्दोषत्वात्फलप्रकरणान्तःपातित्वमुक्तम् ।।६५।।

अतः परं निवृत्तिरूपनामलीलासूचकं नामाहुः.

गोपीक्लेशनाशकगुणार्णवाय नम इति ।।६६।।

इदं तु ‘‘गोप्यः कृष्णे वनं यात’’ इत्यध्यायस्यैव नामोक्तम् ।।६६।।

ननु स्वरूपकार्यं गुणैः कथं भवेदित्यत्राहुः.

स्वसमानगुणाय नम इति ।।६७।।

यथा स्वरूपं तथैव गुणाः. एतावान्परं विशेषः. गुणैरान्तरं रमणं, स्वरूपेण बहिरिति. ‘‘तत्राप्यान्तरं तु परं फलमित्युक्तत्वादान्तरमेव विशिष्टमिति गुणोत्कर्षः. जीवनसम्पादकत्वादपि गुणानामुत्कर्ष इति तथोक्तमिति भावः. इदं तु ‘‘रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का’’ इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ।।६७।।

ननु गुणास्तु भगवतोनन्ता अगाधा इति कीदृशानां गानं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्ववशीकरणद्वादशविधरित्राय नम इति ।।६८।।

सर्वेषां देवस्त्रीप्रभृतीनां वशीकरणार्थं द्वादशविधं चरित्रं यस्येति अत्र प्रतिमुहुर्तं यच्चरित्रं करोति तस्यगानमिति, सम्पूर्णे. दिवसे द्वादशैव मुहूर्ता इति विवरणे विवृतत्वात् द्वादशविधमेव चरित्रमिति द्वादशयुग्मश्लोकैरेवगानमिति तत्सूचकमिदं नामेति ज्ञेयम्. इदं तु एकदिवसचरित्रम्. एवं प्रत्यहमनेकप्रकारा भवन्तीति ज्ञापनार्थं पूर्वनाम्न्यर्णवपदमुक्तम्. एतावत्पर्यन्तं फलप्रकरणनामान्युक्तानि ।।६८।।

अतः परं त्रयस्त्रिंशाध्यायादारभ्य राजप्रकरणनामानि निरूपयन्ति. तत्र प्रथममस्मिन्प्रकरणे प्रद्युम्नरूपो भगवान्वसुदेवसुतत्वसिद्ध्यर्थं वंशवृद्धिरूपसृष्टिकार्यं राजलीलयाकृतवान्. तेनैव राजसा भक्ता यथाधिकारं निरुद्धाः. ते च द्विविधाः सम्बद्धा असम्बद्धाश्च. सर्वेषां निरोधश्चतुर्भिः प्रकरणैः कृतः. इयदवधि निवृत्तिरूपो भजनमार्गः प्रकटितः यतः सर्वोपि व्रजः सर्वान् लौकिकवैदिकधर्मास्त्यक्त्वा भगवत्परो जातः. अधुना राजसप्रकरणे रजोलीलार्थ कर्ममार्गः प्रवृत्तिरूपः स्फुटीकृतः. तत्र लौकिकारिष्टे तत्प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति प्रथमं तदेव नाशितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

वृषभासुरविध्वंसिने नम इति ।।६९।।

स्वरूपेणायं वृषभः, वस्तुतोरिष्ट इति नाम्नाप्यरिष्टासुरः पापरूपः धर्मप्रतिबन्धकः तस्य विध्वंसिने नाशकाय. शरीरस्यानिष्टे शारीरो धर्मो न कर्तुं शक्य इति तन्नाशे कर्ममार्गः प्रवर्तिष्यत इति भावः. किञ्च. एतावत्पर्यन्तं प्रमेयमार्ग एव प्रवर्तितः. इदानीं प्रमाणमेव मुख्यं राजसप्रकरणेऽस्तन्निष्ट एव मार्गः प्रकटित इत्यप्येतन्नाम्ना सूचितम्. अत एवाग्रे भक्तिमार्गविरोधो जातो नारदागमनेन. तेन च कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च प्रवर्तित इति द्विधारूपो नारद उक्तः. एतत्सर्वं विवरणे निरूपितं प्रकरणार्थनिरूपणे कारिकाभिरिति सर्वमवदातम्.

अतः परमरिष्टवधानन्तरं गोकुले बलभद्रसहितप्रवेशकथनेन प्रमाणनिष्ठक्रियाशक्तिसहितो गोपीनां नयनोत्सवरूपोपि जात इति विवरणे निरूपितम्. तेन तासां नयनतारारूप एव जात इति निरोधस्य सिद्धत्वादाविर्भूतस्वरूपस्य प्रयोजनं नास्तीति रजोलीलां करिष्यमाणो जात इति ज्ञात्वा नारदः कंसाय सर्ववस्तुबोधनं

कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

नारदादिबोधिताक्लिष्टकर्मणे नम इति ।।७०।।

नारदेन आदितो बोधितानि अकिल्ष्टानि कर्माणि यस्य तादृशाय. आदितो बोधनं पूर्ववृत्तान्तप्रकटीकरणम्. अत एवाक्लिष्टकर्मत्वं बोधितम्. ‘‘अन्यथा त्वत्प्रेषिता राक्षसा महाबलिनः केन हता भवेयुः. ‘‘एते ‘‘नारिष्टे निहते गोष्ठइत्यारभ्य’’ ‘‘न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरुषा हताइत्यन्तस्य’’ नाम निरूपितम्. तत एतच्छ्रवणानन्तरं विशेषतो दुर्बुद्धिर्जाता. यतो वसुदेव मारणार्थं प्रवृत्तस्तदा नारदेन निवारित इति भगवदिच्छयैव निवर्तितः. नोचेन्नारदोक्तमपि नमन्येत ।।७०।।

तत्सूचकं नामाहुः.

दुष्टदुर्बुद्धिनाशहेतवे नम इति ।।७१।।

दुष्टस्य कंसस्य या दुर्बुद्धिर्वसुदेवमारणप्रवृत्तिरूपा तस्या नाशे हेतुरूपाय. इदं तु ‘निशम्ये’त्यारभ्य ‘‘निवारितो नारदेने’’त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।७१।।

एवं दुर्बुद्धिं निवार्य बन्धनज्ञानमुत्पादितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

शिष्टज्ञानदीपकाय नम इति ।।७२।।

शिष्टं मारणादवशिष्टं बन्धनरूपं ज्ञानं तस्य दीपकायोत्पादकायेत्यर्थः. इदं तु ‘‘तत्सुतौ मृत्युमात्मनः. ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबन्धेत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. भगवदिच्छयैव तथा बुद्धिर्जातेति तथा नामोक्तमिति भावः. अन्यच्च. पूर्वं नारदोक्तज्ञानं कंसस्यैव जातमेकान्ते कथितत्वात्. पश्चात्कंसः सर्वान्प्रति ज्ञापितवान्.

तदनन्तरं केश्यादिप्रेषणं मुष्टिकचाणूरादिज्ञापनं चधनुर्यागार्थमाज्ञापनं तद्व्याजेन भगवदानयनार्थमक्रुरमन्त्रणं प्रेषणं चेत्यादि सर्वाभिप्राय सूचकमप्येतन्नाम निरूपितम्. तथा च. शिष्टानां कंसव्यतिरिक्तानां केश्यादीनां ज्ञानं नारदोक्तं तस्य दीपकाय प्रकाशकायेत्यर्थः. भगवदिच्छयैव कंसः प्रकाशितवान्. अन्यथैतत्सर्वं नारदोक्तमित्यनुक्त्वा तावन्मात्रमेव कथं बोधयेत्. यावत्प्रयोजनमेव भगवदिच्छा प्रेरयति इति भावः. एवं सति ‘‘प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिनमित्यारभ्यै’’ वमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य सः प्रविवेश गृह’’ मित्यन्तस्य नाम निरूपितमिति ज्ञेयम् ।।७२।।

ततोग्रे केश्यागतः, सच भगवता मारित इति तत्सूचकं नामाहुः.

केश्यादिमहादुष्टनिबर्हणाय नम इति ।।७३।।

एतावत्पर्यन्तं स्वच्छन्दचारिणो दैत्याः स्वयमेवोपद्रवं कृतवन्तः. इदानीं तु कंसाज्ञया प्रवृताः. तत्र प्रथमं केशिनमेवाज्ञापितवान्. तदुक्तं ‘‘केशी तु कंसप्रहित’’ इति. अत एवादिपदम्. आज्ञया ये कार्यार्थं प्रवृत्तास्तेषु मुख्यः केशी तदादयो व्योमचाणूरप्रभृतयः, तेषां निबर्हणाय मारकायेत्यर्थः. भाव्यर्थसूचकत्वेन तथोक्तमिति भावः. अथवा. केशी यः आदितो महादुष्टस्तस्य निबर्हणायेति योजना ।।७३।।

एवं व्रजसम्बन्धिनि समस्ते कार्ये सम्पन्ने नारदागमनं जातमिति तद्बोधकं नामाहुः.

नारदादिवन्दितचरणाय नम इति ।।७४।।

नारदेनादौ स्वापराधक्षमापनार्थं स्तोत्रं कृतं पश्चाद्विज्ञापितमिति आदौ वन्दितं स्तुतं नमस्कृतमपि चरणं यस्य तादृशाय. इदं तु ‘देवर्षिरूपसङ्गम्येत्यारभ्यै’ ‘‘वं यदुपतिं कृष्ण’’ मित्यन्तस्य नाम निरूपितम्. इदं तु न केनापि ज्ञातमिति तदनुक्त्वा केशीवधानन्तरं भगवान् गोकुले गत्वा व्रजसुखावहो जात इत्युक्तम् ।।७४।।

एकदा पुनर्भगवद्व्यतिरेकेण गोपाला वनं गताः. तत्र निलायनक्रीडां कुर्वाणा जाताः, तदा व्योमासुर आगतस्तं मारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

व्योमादिदुष्टपीडितगोपगोपीरक्षकाय नम इति ।।७५।।

व्योमेनादौ दुष्टाः स्वमायामोहेन स्वपरविवेकज्ञानरहिताः कृताः अत एव पीडिताः, कन्दरायां क्षिप्ताः, अत एवोक्तं ‘‘मयपुत्रो महामाय’’ इति मूले. एतादृशा ये गोपबाला गोप्यश्च. गोप्योत्र तन्मातरो ज्ञेयाः. बालकविनाशे खेदेन मातृणामपि नाशसम्भावनेति तन्मारणेनोभयोरपि रक्षको जात इति भावः. ततो गुहापिधानान्निःसार्य गोकुले समानीतवानिति सर्वत्र प्रत्यापत्तिर्निरूपिता, यथाग्रे लीलास्थभक्तानामपि तथाभाव एव तिष्ठेदिति. तथा चोक्तं विवरणे सर्वत्र प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते, अग्रे लीलापरणामपि तथात्वायेति. एतेन गोपीपदं लीलास्थपरमपि सूच्यते. तदा सर्वदा प्रत्यापत्तिज्ञानरूपभावस्फूर्त्या मथुरागमनेपि तासां रक्षा कृतेत्युभयार्थसूचकं नामेदमिति ज्ञापितम्. इदं ‘‘त्वेकदा तु पशून् पालानित्यारभ्य’’ ‘‘प्रविवेश स्वगोकुलमित्यन्तस्य’’ नाम निरूपितम् ।।७५।।

अतः परं श्रीगोकुले सद्भक्तिः फलरूपा मानसीसेवारूपा स्थापनीयेत्यक्रूरागमनं निरूप्यत इति तत्सूचकं नामाहुः.

सद्भक्तिहेतवे नम इति ।।७६।।

एतदेवोक्तं ‘‘पञ्चत्रिंशे भक्तिमार्गस्थापनाय निरूप्यते. अक्रूरागमनं भक्तिः फलं चैव हि मानसमिति’’. किञ्च. अक्रुरस्यापि सद्भक्तिहेतुरूपो भगवानेवेति तत्सूचकमप्येतन्नाम ज्ञेयम्. तदुक्तं ‘‘सात्विकश्चेदभिमुखस्तदा भवति भक्तिमान्. अन्यथा दैत्यसंसर्ङ्गे स्तब्धा भक्तिर्भवेद्ध्रुवमिति’’ इदं तु ‘‘गच्छन्पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे. भक्तिं परामधिगतो ह्येवमेतदचिन्तयदित्यस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।७६।।

अतःपरमक्रूरनिरोधज्ञापकं नामाहुः.

अक्रुरादिभक्तमनोरथपरिपूरकाय नम इति ।।७७।।

अक्रुरस्यादिभक्तवद्ये मनोरथाः. अथवा. अक्रुरस्यादितो भक्तवद्ये मनोरथास्तेषां परिपूरकः. इदं तु ‘‘किं मया चरितं भद्र’’ मित्यारभ्य ‘‘भगवांस्तदभिप्रेत्य रथाङ्गाङ्कितपाणिना. परिरेभे ह्यपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः. सङ्कर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य महामनाः. गृहीत्वा पाणिना पाणिमनयत्सानुजो गृह’’ मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. यद्यप्ययं भक्त एव तथाप्यासुरसंसर्गेण तिरोहितेव भक्तिः स्थिता पुनः भगवदाभिमुख्ये प्रकटेति. यथादौ भक्त एव स्यात्तथा मनोरथान्कृतवानिति तत्पूरकोपि भगवान् जातः. तत्राप्याधिदैविकाक्रूरस्य मुक्तिज्ञापकः परीत्युपसर्ग इति सर्वं सुस्थम् ।।७७।।

ततो भगवन्मिलनानन्तरं बलदेवेन गृहं प्रापितस्तदा पुनर्विविधसत्कारैः सृसत्कृतौ भगवता पृष्टः सर्ववृत्तान्तं कंसकृतं न्यवेदयत्तदाकर्ण्य नन्दादीन् गोपांश्च मथुरोत्सवदर्शनार्थं श्वो यास्याम इत्याज्ञापयत्तत्सूचकं नामाहुः.

नन्दादिगोपमथुरागमनोत्सवहेतवे नम इति ।।७८।।

नन्दादयो ये गोपास्तेषां मथुरागमने य उत्सवः. यथा कौतुकार्थं यात्रायां उत्सवोपि भवति, तथोत्सवहेतुरूपः तादृशबुद्धेरुत्पादकत्वात्तथेति भावः. इदं तु ‘‘श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो रामश्च परवीरहे’’ त्यारभ्यै ‘‘वमाघोषयत्क्षत्तेत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।७८।।

एतावत्पर्यन्तं तामसभक्तानां निरोधो यथा कर्तुमुचितस्तथा कृतः. इदानीं राजसभक्तानां दुःखं दूरीकरणार्थं कृष्णः कालात्मा जातः. बलश्च क्रियाशक्तिप्रधानो जातः, परवीरहननार्थमुभावपि तथा जातौ. तदुक्तं ‘‘श्रुत्वाक्रुरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा. प्रहस्य गोप्यं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतुरितिमूले तथैव विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तदुःखमूलोच्छेदकाय नम इति ।।७९।।

भक्तयोः पित्रोः भक्तानां वा दुःखस्य मूलं कंसस्तस्य उच्छेदको जातः, मूलोच्छेदे शाखारूपा जरासन्धादयस्ते सर्वे नष्टा भविष्यन्तीति भावः. अथवा. भक्तदुःखदायकत्वेन सर्व एव मूलभूता इति कंसमारभ्य सर्वेषामुच्छेदकः क्रमेण जात इति भावः. अत एव मथुरां प्रति गमनमुच्यते ।।७९।।

अतः परं मथुरागमनोद्देशानन्तरं गोपिकानां महद्दुःखेन परमदैन्यं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

गोपिकामनःकार्पण्यशीलहेतवे नम इति ।।८०।।

गोपिकानां मनसि यत्कार्पण्यस्य शीलं स्वभावस्तस्य हेतुः. एतद्वियोगजनितदुःखेन तथा स्वभाव एव जात इति भावः. एतेनान्तिमावस्थासूचकं परमदैन्यं जातमिति सूचितम्. तत्र हेतुः, स्वयमेवेति तथा नामोक्तम्. अत्रायं भावः. एतावत्पर्यन्तं दिवा विरहेण दैन्ये सायं वनादागत्य बहिः सङ्गेनानन्दं दत्तवान्, साम्प्रतं दिवानिशमपि विरहेण तथाभावेन्तस्तत्तल्लीसहितप्रियप्राकट्येन बहिः सङ्गेन चतथानुभवं कुर्वाणानां भक्तानां सर्वदाहर्निशमपि तथास्थितिश्चेद्भवेत्तदा भक्तिः सुदृढा भवेदग्रिमकार्यमपि सिध्येदिति, तथा कार्पण्यशीलोत्पादने हेतुर्जात इति भावः. इदं तु ‘‘गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभुवुर्व्यथिता भृशमित्यारभ्य’’ ‘‘विशोका अहनी निन्युर्गायन्तः कृष्णचेष्टितमित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।८०।।

अतः परमीदृग्व्यवस्थायां जीवनं कथं स्थितमिति तत्स्थितिसूचकं नामाहुः.

गोपिकाविरहनाशकवाक्यपुञ्जाय नम इति ।।८१।।

गोपिकानां विरहनाशको वाक्यपुञ्जो यस्य. इदं तु सान्त्वयामास सप्रेष्मैरायास्य इति दौत्यकैरित्यादिवाक्यैर्जीवनमिति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ।।८१।।

ततो रथमारुह्याग्रे प्रचलितः. कालिन्दीतीरे जलपानादिकं विधाय रथोपरि स्थितः, तदाक्रुरः स्नानार्थं प्रवृत्तो जलमध्ये भगवद्दर्शनं कृतवान्. तदा सन्देहो जातस्तं भगवान्दूरीकृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तसंशयछेदकाय नम इति ।।८२।।

भक्तस्याक्रुरस्य संशयः लौकिकभावेन रथस्थाज्ञानरूपस्तस्यालौकिक माहात्म्यज्ञानेनोच्छेदकः. इदं तु ''अक्रुरस्तावुपामन्त्र्य निवेश्य चरथोपरि. कालिन्द्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचरदित्यारभ्य'' ''गिरा गद्गदया स्तौषीत्सत्त्वमालम्ब्य सात्वतः. प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिपुटःशनै'' रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ।।८२।।

अतः परं कीदृशं रूपं दर्शितवानिति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

व्यापिवैकुण्ठवासिने नम इति ।।८३।।

व्यापिवैकुण्ठमेव स्वस्वरूपसहितं मायोद्घाटनेन प्रकटीकृतवानित्यर्थः. अत एव यत्राक्रूरोध्य गात्पुरेति साधनप्रकरणान्ते निरूपितमेकवाक्यतासिद्ध्यर्थमिति भावः ।।८३।।

अतः परं तादृग्दर्शनेनाक्रूरो यथास्तौत्तज्ज्ञापकं नामाहुः.

अक्रूरादिभक्तस्तुतानन्तगुणाय नम इति ।।८४।।

अक्रूर आदिर्यस्यैतादृशा ये भक्ताः. यथान्येपि भक्ता जलमध्ये स्तुवन्ति तथाक्रूरोपि. सर्वसङ्ग्रहार्थमादिपदम्, तैः स्तुता अनन्ता गुणा यस्य तादृशाय. इदं तु

‘‘नतोस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणमित्यारभ्य’’ ‘‘हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो’’ इत्यन्तस्यनाम ज्ञेयम् ॥८४॥

अतः परमयं कंसप्रेषितो व्याजेनाकारणार्थमागतस्तादृशस्य कथमेतादृशमलौकिकं प्रदर्शितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

सत्यप्रतिज्ञाय नम इति ॥८५॥

सत्या प्रतिज्ञा यस्य तादृशाय. अयं भावः. यद्यप्ययं तथाविध एव तथापि पूर्वं मथुरात आगमनसमये प्रमेयबलेनैव भगवदाभिमुख्ये भक्त्युद्रेकेण मनोरथरूपा प्रपत्तिः कृतेति माहात्म्यज्ञानेन सा भक्तिर्दृढीकर्तव्येति तथा दर्शनं कारितवांस्तत्र स्वप्रतिज्ञैव हेतुः, तदुक्तं ‘‘सकृदेव प्रपन्नायेति’’ अत एवोक्तं ‘‘सप्तत्रिंशेऽतिसंतुष्टः स्तोत्रं चक्रे मनोहरम्. चतुर्धा ज्ञातमाहात्म्य इति’’. पूर्वं माहात्म्यज्ञानाभावादितिभावः. अथवा. इदानीं राजसभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्तो भगवान्यथाकथंचिदपि प्रपन्नस्य निरोधं न करोति चेत्प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात्. यतस्तदर्थमेवावतीर्ण इति तादृशस्यापि वैकुण्ठप्रदर्शनेन माहात्म्यज्ञानं कारितवानित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नाम निरूपितम्. अत एवाग्रे यद्यमुनायां प्रदर्शितं तदेतद्धृदि स्थिरमस्ति नवेति ज्ञापनाय भगवता प्रश्नः कृतः ‘‘तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिहाद्भुत’’मिति ॥८५॥

ततस्तेनाप्युत्तरित ‘‘मद्भुतानीह यावन्तीत्यारभ्यतं’’ त्वानुपश्यतो भूभन् किं मे दृष्टमिहाद्भुतमित्यन्तं तत्सूचकं नामाहुः.

स्वगुणप्रतिबोधकाय नम इति ॥८६॥

स्वगुणानां प्रतिबोधको जातः. इदं तु मथुरानिकटगमनानन्तरं भगवता मथुराप्रवेशार्थमाज्ञप्तोक्रूरो ‘‘नाहं युवाभ्यां रहित प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो’’ इत्यादिषट्श्लोकैर्गुणरूपैः प्रार्थना कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम्. यदि तद्धृदये माहात्म्यसहितभगवत्स्थितिर्न स्यात्तदा षड्गुणरूपत्वेन भगवत्प्रार्थनां नकुर्यादिति प्रार्थनया स्वगुणानां पुनः प्रतिबोधको जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥८६॥

एवमक्रूरं प्रेषयित्वा स्वयं मथुरादर्शनोत्सुको जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

मथुरादर्शनोत्सुकाय नम इति ।।८७।।

इदं तु ‘‘अथापराह्णे भगवान्कृष्णःसङ्कर्षणान्वितः. मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारित’’ इत्यस्य नाम ज्ञेयम्. अत्र दिदृक्षुः परिवारित इत्यनेन दर्शनोत्कण्ठा सूचिता ।।८७।।

प्रभुस्तु स्वसामग्रीसहित एव गच्छतीति भगवान्कृष्ण इतिपदसूचितमग्रिमं नामाहुः.

स्वाधारवैकुण्ठस्थापकाय नम इति ।।८८।।

स्वस्याधारो यो वैकुण्ठस्तस्य स्थापकः तादृशाय. अयं भावः. अत्र मथुरास्थभक्तानामानन्ददानार्थं मथुराप्रवेश उच्यते. तदुक्तं मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यय’’ इत्यत्र. रामो रतिकर्ता, कृष्णः सदानन्दः, फलरूप इति विवरणे. अग्रे पुनरथापराह्णे भगवान्कृष्ण सङ्कर्षणान्वित इत्यत्र भगवत्पदेनाविष्कृतसर्वधर्म इति कृष्णपदेन चतदर्थमेवावतीर्ण इति विवरणे विवृतम्. एवं सति रामो ह्यक्षरात्मकः वैकुण्ठश्च तथा. तच्च भगवद्धामाधारभूतं पुरुषोत्तमस्तत्रैव प्रकटो भवति, नान्यत्रेति सिद्धान्त इति यथा सर्वत्र पुरुषोत्तमावेशो भवेत्तदर्थमक्षरानन्दात्मकालौकिकवैकुण्ठ धर्माः स्थापिता इति तथा नामोक्तमिति भावः. किञ्च. इदानीं मथुरास्थभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्त इति यथा प्रादुर्भावसमये ‘‘अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभन’’ इत्यादिना आधिदैविका अलौकिकधर्माः प्रकटितास्तथा मथुराप्रवेशसमयेप्यलौकिकधर्माः कर्तव्या इति सर्वत्राध्यात्मिकालौकिकधर्माः प्रकटिताः. केवलदैत्यसम्बन्धिमथुरायां लीलाऽसम्भवेन भगवतः प्रवेशाभावात्. अत एव ‘‘मथुरां प्राविशदित्यत्र’’ स्वनगरीमिति विवरणे विवृतम्. स्वधर्मस्थापनेन स्वकीया कृतेत्यर्थः. अत एव भगवद्दर्शनानन्तरमेव चतुष्टयपुरुषार्थरूपा जातेति दर्शनानन्तरं चतुर्भिश्लोकैः पुरीवर्णनं कृतमित्येतावदभिप्रायसूचक मिदं नामेति ज्ञेयम्. किञ्च. अत्र कंसादिमारणार्थमपि प्रवेश उच्यते इति तत्र कालस्वरूपत्वेनैव प्रवेशः. अत एव सङ्कर्षणसमन्वित इत्युक्तम्. भक्तानामानन्ददानार्थं प्रवेशे कृष्णरतिवर्धकत्वेन राम इत्येव नामोक्तमिति विस्तरेंणालम् ।।८८।।

अत एव तादृशानन्दानुभवार्थमलौकिककारणमपेक्षितमिति तत्सूचकं नामाहुः.

पौरपुरन्ध्रीपुण्यजनकाय नम इति ।।८९।।

पौराणां पुरन्ध्र्यः, पुरन्ध्रीपदेन पतिव्रताः सूचिताः. यद्यपि तासां व्रतं स्वपतावेव, पातिव्रत्यजन्यं पुण्यमप्युत्कटमेव, तथापि तत्त्वेतदानन्दानुभवसाधनं नभवति, किन्तु लौकिकपतित्साधनमेवेति स्वानन्दानुभवार्थमलौकिकं यत्पुण्यं भाग्यं च तस्य जनकायोत्पादकाय. एतेन ब्रह्मानन्दप्रवेशसहितभगवदानन्दानुभवो निरूपितः. अत एवोक्तं ''हृष्यत्त्वचो जहुरनन्तमरन्दमाधिमिति. एतेन प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिजनितो विशिष्टो भावो निरूपितः. अत एव दर्शनागमनसमयप्रकारनिरूपणे काश्चिदित्यत्र विवरणे विशेषतः स्फुटीकृतम्. भगवति भावो विशेषः अन्यथा लौकिक्येव भाषा भवतीति. अत एवैतादृशालौकिकभाग्यव्यतिरेकेणैतादृशो भावो न भवतीति तथा नामोक्तमिति भावः. इदं तु ''हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपोत्सुका'' इत्यारभ्य ''ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महदित्यंतस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।८९।।

एवं येषां भगवति भावस्तेषां फलं निरूप्य येषां भगवति अन्यथा बुद्धिस्तेषां फलं यथा भवति तादृशं नामाहुः.

रजकादिदुष्टनाशकाय नम इति ।।९०।।

रजकः रङ्गकारस्तदादयो ये नीचा दुष्टास्तेषां नाशकः. उत्तमवस्त्रप्रार्थनानन्तरमदाने स मारित इत्यर्थः. अन्येषामान्तरा दोषा नाशिता इति ज्ञापनायादिपदम्. अन्यथा नीचत्वसाम्येपि कथमन्येषु भगवद्भावः ।।९०।।

अत एव तत्सूचकं नामाहुः.

वस्त्राद्यनेकाकल्पभूषितरूपाय नम इति ।।९१।।

वस्त्रादयो ये अनेका नानाविधा आकल्पास्तैर्भूषितं रूपं यस्य. इदं तु ‘‘वसित्वात्मप्रिये वस्त्र’’ इत्यस्य नाम ज्ञेयम्. रजकमारणानन्तरं वायको मिलितः. सतु वस्त्रपरिधापनचतुरः भगवन्तं दृष्टवा संतुष्टः यथायोग्यवस्त्रादिभूषणरचनामरचयत् ।।९१।।

ततः सुदाम्नो मालाकारस्य गृहं गत इति तेनापि समलङ्कृत इति तदुभयकार्यसूचकं नामाहुः.

वायकसुदामभक्तालङ्कृताय नम इति ।।९२।।

वायकः सुदामा चोभावपि भगवद्दर्शनमात्रेणान्तर्निवृत्तदोषौ भक्तौ च जाताविति भगवत्संमाननं कृतवन्ताविति ताभ्यामलङ्कृतः. वस्त्रपरिधापनेन वायकेन सुङ्गधपुष्पमालादिना सुदाम्नेति विवेकः ।।९२।।

ततः प्रसन्नो भगवान्प्रार्थितं ददाविति तत्सूचकं नामाहुः.

अत्युदाराय नम इति ।।९३।।

अल्पकरणे बहु दानेनोदारत्वं सिध्यति. तत्राप्यलौकिकज्ञापकमतीत्युप सर्ग उक्तः इदं तु ‘‘प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरानित्यस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।९३।।

अग्रे राजमार्गेण गच्छन्ती कुब्जा मिलिता, तया पुनः सत्कृत इति तत्सूचकं नामाहुः.

कुब्जानुलेपालङ्कृताय नम इति ।।९४।।

कुब्जासम्बन्धी योनुलेपस्तेनालङ्कृतः. एतेन तन्निरोधो निरूपितः ।।९४।।

अतः परं दोषनिवृत्तिपूर्वकं फलोपयोगिगुणाः सम्पादिता इति तत्सूचकं नामाहुः.

कुब्जादिभक्तसहजदोषदूरीकरणाय नम इति ।।९५।।

कुब्जत्वादयो ये भक्तस्य सहजदोषास्तेषां दूरीकरणं येन तादृशाय. सा नकेवलं कुब्जा, किन्तु त्रिवक्रा ग्रीवापादमध्यभागेषु, ते सर्वे दोषा दूरीकृताः. न केवलं तावन्मात्रं किन्तु गुणा अपि सर्वे सम्पादिताः ।।९५।।

तत्र प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः.

स्वलीलौपयिकरूपाभिव्यञ्जकाय नमइति।।९६।।

स्वलीलोपयोगि यद्रूपं तस्याभिव्यञ्जकः प्रकाशकः. लक्ष्मीसमानभाग्यमलौकिकमेव रूपं कृतवानित्यर्थः. इदं तु ‘‘सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा. मुकुन्दस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमेति श्लोकविवरणे यथा विवृतं तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ।।९६।।

तदनन्तरं कुब्जायै वरं दत्वा राजमार्गेण गच्छन्सर्वेषां उत्सवरूपो जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

मथुरामहोत्सवाय नम इति ।।९७।।

मथुरायां महोत्सवरूपः उत्सवस्यालौकिकत्वसूचकं महत्पदम्. तेन भगवदागमने सर्वेषामन्यधर्मविस्मृतिपूर्वकं भगवदुत्सव एव जात इति ज्ञापितम्. इदं तु ''विसृज्य माध्व्या वाण्येत्यारभ्य'' ''तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन्स्त्रियः. विस्त्रस्तवासः कबरवलयालेख्यमूर्तय'' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।९७।।

एवं सर्वेषां निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः.

दैत्यधर्मनिवारकाय नम इति ।।९८।।

अयं भावः. पूर्वं मधुपुरी दैत्यसम्बन्धन्नी विशेषत इदानीं दैत्याक्रान्तेतितद्वासिनोपि दैत्यधर्माविष्टदेहेन्द्रियादयः. भगवत्प्रवेशमात्रेणैव दैत्यधर्माः सर्वे निवृत्ताः. अत एव पूर्वं मथुराप्रवेशसमये स्वाधारवैकुण्ठस्थापकाय नम इति नामोक्तमिति तद्धर्माविर्भावं कृत्वैव मथुरां प्राविशादिति दैत्यधर्माः स्वयमेव नष्टा इति स्वरूपेणैव सर्वं कृतवान्न साधनबलेनेति भगवन्माहात्म्यं निरूपितम्. ऐतनांतस्था दैत्यधर्मा निवारिताः ।।९८।।

अतः परं बाह्यस्था अपि निवारणीया इति धनुर्भंगः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः.

धनुर्भंगबोधितकालाय नम इति ।।९९।।

धनुर्भंगेन बोधितः कंसं प्रति ज्ञापितः कालो येन. सर्वजगद्व्यापकेन धनुर्भंगशब्देन कंसस्य कालज्ञानान्महाभयं जातमिति भावः ।।९९।।

ततस्तद्रक्षका युद्धार्थं प्रवृत्तास्तत्सहायार्थं कंसेनापि चतुरङ्गबलं प्रेषितं धनुःशकलेनैव लीलया क्षणमात्रेण मारितमिति तत्सूचकं नामाहुः.

अतिसामर्थ्यबोधिताक्लिष्टकर्मचरित्राय नम इति ।।१००।।

अतिसामर्थ्येपि बोधितं अक्लिष्टं कर्म येन तादृशं चरित्रं लीलाविलासगतिरूपं यस्य. अयं भावः. धनुःशकलमात्रेण तावती सज्जीभूता सेना मारिता. इदं तु लोके बालकस्य अति सामर्थ्यम्, तत्करणेप्यक्लिष्टकर्मत्वं बोधितम्. यतस्तदैव युद्धावेशं परित्यज्य मनोहररूपः सन् त्हृष्टः पुरसम्पदो निरीक्ष्यमाणो व्यचरत्. इदं तु ‘‘बलं चकंसप्रहितं हत्वेत्यारभ्य’’ ‘‘तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे पुरुषोत्तमावित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।१००।।

अतः परं धनुर्भंगादिश्रवणेन कंसस्य भयात्प्रजागरदुःस्वप्नादिकमपि जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

मृत्युधर्मबोधकाय नम इति ।।१०१।।

इदं तु ‘‘दीर्घप्रजागरो भीत’’ इत्यारभ्य ‘‘पश्यन्मरणसन्त्रस्तो निद्रां लेभे न चिन्तयेत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।१०१।।

अतः परं रात्रौ निवृत्तायां कंसेन मल्लक्रीडावलोकनार्थं राजानः पुरवासिनश्च सर्वे समाकारिताः, तदा भगवानप्यागतः रङ्गद्वारे कुवलयापीडनामा हस्ती स्थापितः, तं पूर्वं मारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

कुवलयापीडघातकाय नम इति ।।१०२।।

कुवलस्यासमन्तात्पीडा येनेति. मृत्युरूपं तं मारितवान्. भगवांस्तु कालात्मा कालस्यापि नियन्तेति तस्यापि दण्डधारी जात इति भावः ।।१०२।।

अत एव तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः.

गजदन्तवरायुधाय नम इति ।।१०३।।

गजदन्तावेव वरमायुधं यस्येति. एतेन कंसादिभिर्मारकत्वेन कालरूप एव दृष्ट इति सूचितम् ।।१०३।।

यद्यप्यस्मिन्समये वीररस एव सम्भावितस्तथापि भगवानक्लिष्टकर्मा लीलयैव सर्वं कृतवानिति सर्वेषामाह्लादकारक एव जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

निखिलजनमनोनयनाह्लादकाय नम इति ।।१०४।।

तादृशेपि वेषे निखिलजनानां मनसां नयनानां चाह्लादको जातो, नतु वीररसावेशेन भयानको जातः. नेत्रद्वारा प्रविष्टो मन आह्लादयित्वा सर्वेंद्रियाणामेव तथा जात इति भावः. इदं तु ‘‘निरूढस्वेदकनिकावदनांबुरुहो बभावित्यस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।१०४।।

अग्रे पुनर्यथाधिकारं स्वरूपं सर्वरसात्मकं दृष्टमिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वरसाविर्भावकाय नम इति ।।१०५।।

इदं तु ‘‘मल्लानामशनिर्नृणां नरवर’’ इत्यस्य नाम ज्ञेयम्. अत्र जना नवविधा दशविधा वा. सगुणा निर्गुणाश्चेति यथाधिकारं दशरसात्मकं ददृशुरिति भावः ।।१०५।।

अतः परं स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमानित्युक्त्या तादृशसमये तासां तद्रूप एव दृष्टिगोचरो जात इति कथं ज्ञायित इति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

निखिलकामिनीप्रेमावलोकिताय नम इति ।।१०६।।

इदं रङ्गप्रवेशानन्तरं ‘‘निरीक्ष्य तावुत्तमपुरुषौ जनाइत्यारभ्य’’ ‘‘जनेष्वेवं ब्रुवाणेष्वित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. यद्यप्यत्र सर्वेषामेव यथाधिकारं भगवति भावो जातस्तथापि मुख्यतया स्त्रीणामेवार्थे तादृक्स्वरूपेण प्रकट इति तासामेव मुख्यत्वात्तादृग्भावपूर्वकप्रेमावलोकितत्वं तासामेवेति तथा नामोक्तमिति भावः. अत एव कामिनीपदं दत्तं नाम्नि. किञ्च. अग्रेपि ‘‘तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ऊचुरित्यारभ्यैवं’’ प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः. शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रं इत्यन्तं प्रेमोद्रेकेणैव तादृशानौचित्यज्ञापकवचनावलोकितादीनिति तत्सूचकमिदं नामेति ज्ञेयम् ।।१०६।।

अतः परं दैत्या मारणीया इति तथा कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

चाणूरादिमहामल्लदैत्यगर्वनिबर्हणाय नम इति ।।१०७।।

चाणूरादयो ये महामल्लाः, महत्पदमतिबलवत्त्वसूचकं. त एव दैत्यास्तेषां गर्वस्तस्य निबर्हणाय संहारकाय. इदं तु ‘‘चाणूरो वाक्यमब्रवीदित्यारभ्य’’ ‘‘चाणूरे मुष्टिके कूटे सले तोसलके हते. शेषाः प्रदुद्रुवुरित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।१०७।।

ततः कंसोपि मारित इति तत्सूचकं नामाहुः.

कंसघातकायनमइति ।।१०८।।

इदं तु ‘‘हतेषु मल्लवर्येसुइत्यारभ्य’’ ‘‘कंसं परेतं विचकर्ष भूमावित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।१०८।।

एवं दुष्टान्मारयित्वा भक्तदुःखनिवृत्तिं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

वसुदेवदेवकीदुःखनिवारकाय नम इति ।।१०९।।

वसुदेवदेवक्योः यद्दुःखं कंसकृतं तस्य निवारको जात इति लौकिकनिरोधं दूरीकृत्य स्वनिरोधं कृतवानिति भावः. इदं तु ‘‘मातरं पितरं चैव मोचयित्वा च बन्धनादित्यारभ्य’’ ‘‘सस्वजाते नशङ्किताविन्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ।।१०९।।
अतः परं स्वस्य यदुपतित्वं प्रकटीकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

यदुकुलनलिनीविकाशकाय नम इति ।।११०।।

यदुकुलमेव नलिनी तस्य विकाशकः भानुरित्यर्थः अत्र यदुकुलस्य कमलं विहाय स्त्रीवाचकनलिनीदृष्टान्त उक्तः. तेन यथा पतिं विना स्त्री दुःखिता भवति, तथैव तावत्पर्यन्तं यदुकुलं स्थितम्. अथ च रात्रौ यथा भानुं विना नलिनी तेन प्रचुरतमस्तोमवद्वितता सुरनिकर निरासके भगवत्भास्करे समुदयति सति यदुकुलनलिनीविकासो युक्त एवेति तथा नामोक्तम् किञ्च. स्त्रीदृष्टान्ते इदानीं यदुकुले पतित्वधर्मं प्रकटीकृतवानित्यर्थः. किञ्च. नलिनीरसे बद्धमूलेति भानुरपि विकाशको भवति नोचेच्छुष्कैव भवेत्. तथा भगवति ये भावयुक्ता रसेन बद्धमूलास्तेषां विकाशको नासुराणामिति सूचितम्. इदं ‘‘तूवाच पितरावेत्येत्यारभ्य’’ ‘‘कृष्णासङ्कर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः. गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामा गतज्वरा’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।११०।।

ततः कालात्मकभगवदागमने लौकिका कालधर्मा अपि निवृत्ता इति तज्ज्ञापकं नामाहुः.

कालदुःखनिवारकाय नम इति ।।१११।।

इदं तु ''वीक्ष्यंतोहरहः प्रीता मुकुन्दवदनान्बुजम्. नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम्. तत्र प्रवयसोप्यासन्युवानोतिबलौजसः. पिबन्तोक्षैर्मुकुन्दस्य मुखांबुजसुधां मुहुरिति'' श्लोकद्वयस्य नाम ज्ञेयम्. तत्र पूर्वश्लोकार्थविवरणे सदयस्मितवीक्षणमिति मुखारविन्दे धर्मत्रयमुक्तम्. दया धर्मस्थानीया, स्मितं भक्तिस्थानीयं वीक्षणं ज्ञानरूपमिति त्रिभिर्धर्मैर्लौकिकभावा अपि स्वरूपनिष्ठभावा कृता निरुद्धा एवेत्यर्थः. तादृशानां कालतिक्रमः सुगम इति तत्र प्रवयसो प्यासन्युवान इति द्वितीयश्लोक उक्तः. एवं सति यदुकुले सर्वेप्यलौकिकधर्माः प्रकटीकृता इति ज्ञापितम् ।।१११।।

अतः परं वसुदेवेन एतावत्पर्यन्तं जन्मारभ्य संस्कारेषु यद्दातव्यं तत्प्रत्यक्षतः किमपि न दत्तं स्थितिमिति पुत्रोपनयनसंस्कारे सर्वं दत्तवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

प्रदर्शितसदाचाराय नम इति ।।११२।।

यद्यपि भगवतः संस्कारणां नोपयोगस्तथापि यदुकुले प्रादुर्भूतस्य तदनुकरणं कर्तव्यम्. अन्यथा सदाचारोच्छेदप्रसङ्गः स्यात्. अतः प्रदर्शितः सदाचारो येनेति ''अथ शूरसुतो राजन्नित्यारभ्य'' ''गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितावित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. किञ्च. प्रकर्षेण दर्शिता सदाचारधर्मा येन भगवति विनियोगेनैव सदाचाराणामपि प्रकर्षः. सइदानीमेव जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ।।११२।।

द्विजत्वसंस्कारनन्तरं वेदाध्ययनम्. ततो धनुर्विद्याध्ययनादिकं ततो गुरुदक्षिणेति तत्सूचकं नामाहुः.

सांदीपनिमृतापत्यदात्रे नम इति ।।११३।।

इदं तु ‘‘अथ गुरुकुले वासमित्यारभ्य’’ ‘‘तथेति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ. दत्वा स्वगुरवेइत्यंतस्य नाम ज्ञेयम्. अत्र निरोधार्थं माहात्म्यसूचकं चरित्रं वक्तव्यमित्येतावत्कथनेनैव पूर्वोक्तमध्ययनादिकं सर्वं सूचितमिति भावः ॥११३॥

अतः परं मथुरागमनानन्तरं स्वकीयानामेव सर्वेषां दुःखनिवृत्तिपूर्वकमवेक्षा कर्तव्येति प्रथमं नन्दादीनां समाधानार्थमुद्धवं प्रेषितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

नन्दादिज्ञानबोधकाय नम इति ॥११४॥

इदं तु ‘‘गच्छोद्धव व्रजं सौम्येत्यारभ्य’’ ‘‘विनाच्युताद्वस्त्वितरं नचान्यत्, सएव विष्णुः परमार्थभूत’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. अत्र नन्दादीनां भगवति भावस्तु दृढ एव परं लौकिकः. सइदानीमलौकिकः कर्तव्य इति ज्ञानोपदेशः. तेन माहात्म्यज्ञानेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढ स्नेहो भविष्यतीत्यलौकिकप्रकारेणापि भगवन्तं प्राप्स्यतीत्येतावदभिप्रायसूचकं नामोक्तमिति भावः ॥११४॥

एवमेव यशोदाया अपि भावो जातः, परन्तु स्नेहोद्रेक एव सदा स्थित इति तत्सूचकं नामाहुः.

यशोदास्नेहरक्षकाय नम इति ॥११५॥

इदं त्वि‘‘ति संस्मृत्य संस्मृत्ये’’त्यारभ्य ‘‘श्रृण्वन्त्यश्रूण्यवास्त्राक्षीत्स्नेहस्नु तपयोधरेत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. तादृशे ज्ञाने जातेपि स्नेहस्थितौ भगवानेव रक्षक इति तथोक्तमिति भावः ॥११५॥

अतः परं गोपिकानां समाधानसूचकं नामाहुः.

गोपिकादिलौकिकभावदोषदूरीकरणाय नम इति ।।११६।।

गोपिकानां आदौ यो लौकिकभाव उद्धवावलोकने भगवदीयत्वनिश्चयेन मानरूपः तज्जनितो यो दोषस्त्रिदोषरूपः परं साध्यो न त्वसाध्यः. अन्यथा अचिकित्स्य एव स्यात्. तादृशस्य दूरीकरणः दूरीकर्तेत्यर्थः. इदं तु ''रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय सन्देशहरं रमापतेत्यारभ्यैवं'' ''प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः. तावूचुरुद्धवं प्रीतास्तत्सन्देशागतस्मृतीरित्यंतस्य'' तस्य नाम ज्ञेयम्. विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ।।११६।।

एवमुपदेशेनोद्धवस्याप्युपदेशो जात इति तत्सूचकं नामाहुः.

उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम इति ।।११७।।

अयं भावः. पूर्वमुद्धवः परमभक्तः. ''नोद्धवोण्वपि मन्न्यून'' इत्यादिना स्तुतो भगवतस्तथापि स्वामिनीहृदयस्थितभावरूपभक्तिमार्गज्ञानं तु व्रजागमनानन्तरमेवासीन्मनसि तथाविधो भावोपि जातः, परन्तु तादृश्यवस्था न जातेति स्वस्मिन्न्यूनभाव एव स्फुरितोत अत एव 'एताः' परमिति स्तुतिः कृता. एतदेव पश्चात्तासूभयं दृष्टवा स्वस्मिन्नेकमेवेत्याधिक्या ''त्ता नमस्यन्निदं जगावित्युक्तम्''. अत अत एव '' 'एताः' परं तनुभृतो'' इत्यारभ्य सर्वेषां भक्तानामेतदपेक्षया मध्यमत्वमेव निरूपितम्. पदसम्बन्धस्तु उद्धवादयो ये भक्तास्तेषां मध्यमो हीनो यो भावस्तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः. उद्धवस्य भक्तभाववलोकनात्स्वस्मिन् तथाज्ञानं जातमिति भावः. अत एव साक्षात्तत्पदवन्दनायोग्यतां मत्वा तत्सम्बन्धिरेणुं नमस्कृतवानित्युक्तम्. ''वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणामिति'' ।।११७।।

तत उपदेशफलसूचकं नामाहुः.

स्वनिष्टमनोदोषनाशकाय नमइति ।।११८।।

स्वस्मिन्भगवति निष्टा स्थितिर्यस्यैतादृशो यः मनोदोषः पुत्रत्वेन लौकिकभावरूपः गोपिकानां च‘‘निःस्वं त्यजन्ति गणिका’’ इत्यारभ्योपालम्भरूपो यो दोषस्तस्य नाशकस्तादृशाय. तदारभ्य स्वस्मिन्नलौकिकसाक्षान्नित्यलीलामध्यपातित्वज्ञानेन भगवति च साक्षात्पुरुषोत्तमज्ञानेनात्मनि तदभेदज्ञानेन पूर्वोक्तदोषाः सर्वे निवृत्ता इति तद्दोषनाशकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम्. अत एवाग्रे ‘‘नन्दादयोनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः. मनसो वृत्तयो नः स्युरित्यारभ्य ‘‘रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे’’ इति प्रार्थनोक्तेत्येतावदभिप्रायसूचकं नामेदं ज्ञेयम् ।।११८।।

एवं मुख्यभक्तानां सान्त्वनं कृत्वा राजसत्वात् प्रथमं कुब्जासान्त्वनं चक्र इति तत्सूचकं नामाहुः.

कुब्जादिमनोरथपूरकाय नम इति ।।११९।।

राजसानां मध्ये आदौ कुब्जाया एव मनोरथपूरको जात इति प्रथमं कुब्जाकथनम् ।।११९।।

अक्रूरादिभक्तसन्मानहेतवे नम इति ।।१२०।।

अक्रूर आदिर्येषां तादृशा ये भक्तास्तेषां सन्मानहेतुरूपः. इदं तु ‘‘त्वं नो गुरुः पितृव्यश्चेत्यारभ्य’’ ‘‘स भवान्सुहृदां चैतदित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. आदौ कुब्जायां मनोरथपदमुक्त्वाऽक्रूरे सन्मानपदमिति यथाधिकारं भावभेदो ज्ञापितः ।।१२०।।

अत्रादिपदेनान्येषामपि सन्माननं सूच्यत इति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तहितचिन्तकाय नम इति ।।१२१।।

भक्तानां स्वीयानां पाण्डवानां हितस्य चिन्तकः विचारकर्ता, येन तेषां हितं भवति तत् कर्तव्यमिति. अनेनाक्रूरेण सहायं विचारः कृत इति सूचितम्. इदं तु ''पितर्युपरते बालाः सहमात्रा सुदुःखिता'' इत्यारभ्य ''विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेदित्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।१२१।।

एतद्विचारेण पाण्डवानां स्थितिर्जातेति तत्सूचकं नामाहुः.

पाण्डवस्थापकाय नम इति ।।१२२।।

यथा शं सुहृदां भवेदित्येद्विचारेण पाण्डवानां स्थापक एव जात इति भावः ।।१२२।।

अतः परं भिन्नतया कुन्तीसान्त्वनं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः.

कुन्तीप्रीतिहेतवे नम इति ।।१२३।।

कुन्ती परमभक्ता. अक्रूरागमने भगवताऽस्मासु स्वीयत्वं ज्ञात्वाऽस्मदवेक्षा कृतेति परमानुग्रह एव कृत इति प्रीत्युद्रेकेण स्तुतिं कृतवती. पश्चाद्दैन्ये जाते भगवत्कृतं सान्त्वनं कृतमक्रूरविदुराभ्यामिति तथा नामोक्तम्. इतुं तु ''पृथा तु भ्रातरमित्यारभ्य'' ''सान्त्वयामासतु रित्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।१२३।।

एवं सान्त्वनमात्रेण शत्रुकृतदुःखनिवृत्तिर्न भवतीति तत्सूचकं नामाहुः.

प्रौढलीलावबोधकाय नम इति ।।१२४।।

स्वस्य प्रौढलीलाया अवबोधकः ज्ञापकः. यदि अक्रूरबोधानन्तरं धृतराष्ट्रः समदृष्टिः पाण्डवेषु भवेत्तदा सम्यगेव, नोचेद्विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेदिति भगवद्वाक्येन ''सान्त्वयामासतुः कुन्ती तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिरित्यादिवचनैर्बलेनापि साधयिष्याम इति प्रौढलीलावबोधको जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ।।१२४।।

एवं स्तुतौ माहात्म्यज्ञानेन शरणं गतं सर्वथा पालयतीति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्तपक्षबोधकाय नम इति ।।१२५।।

भगवान्भक्तस्य पक्षं करोत्येवेति बोधको जातः. अत एव भक्तद्वारा सान्त्वनं कृतं तेषामनुभूतत्वादित्यर्थः ।।१२५।।

एवं भक्तानां सान्त्वनं कृत्वा धृतराष्ट्रं बोधितवानिति तत्सूचकं नामाहुः.

धृतराष्ट्रज्ञानबोधकाय नम इति ।।१२६।।

धृतराष्ट्राय ज्ञानस्य बोधकः. पूर्वं ''भो - भो वैचित्र्यवीर्येत्यारभ्य'' ''तस्माल्लोकमिमं तातेत्यन्तमक्रूरकृतं'' धृतराष्ट्रबोधनम्. पश्चादीश्वराधीनं सर्वं न मम स्वतः प्रवृत्तिरिति ज्ञानं धृतराष्ट्रस्येत्युभयबोधकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम् ।।१२६।।

एवमीश्वरबोधितधर्माधर्माविवेकज्ञानं परित्यज्य तादृशी प्रवृत्तिः कथं भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः.

इच्छावादस्थापकाय नम इति ।।१२७।।

धृतराष्ट्रेणेश्वरेच्छावादमङ्गीकृत्योत्तरितमिति तथैवश्वरेण स एव स्थापित इति भाव्यर्थसूचकत्वेनोक्तमिति भावः. इदं तु ''यथा वदसि कल्याणीमित्यारभ्ये'' ''श्वरस्य विधिं कोन्वित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।१२७।।

यद्यपि सर्वत्रेश्वरेच्छा नियामिका तथापि शास्त्रज्ञानेन भगवज्ज्ञानेपि कथं नप्रवृत्तिरित्येतत्सूचकं नामाहुः.

मायाप्रवर्तकाय नम इति ।।१२८।।

सर्वेषां मायामोहेन भगवन्मार्गेऽप्रवृत्तिरिति भावः. इदं तु ''यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेत्यस्य नाम ज्ञेयम् ।।१२८।।

अत एव एवमहं जानामि सएव भगवान्यदुकुलेवतीर्णस्तथापि तन्मार्गे यस्य मायामोहेन न प्रवृत्तिस्तस्मै नम इति मूले निरूपितमिति तत्सूचकं नामाहुः.

सर्वाभिवन्दितचरणाय नम इति ।।१२९।।

सर्वैर्ब्रह्मादिभिवन्दितौ चरणौ यस्येति माहात्म्यज्ञानेन नमस्करणेन स्वप्रवृत्त्यभावात्स्वस्य मायाधीनत्वं ज्ञापितम् ।।१२९।।

अतः परं प्रौढलीलामुपसन्हरन्ति.

एवं श्रीकृष्णनामानि प्रौढलीलावबोधने. कीर्तितान्यतिपुण्यानि शतं विंशतिरष्ट च।।१।।

अर्थः स्फुट एव.

।। त्रिविधनामावली ।।

।। प्रौढ ।।

अतः परं प्रौढलीलामुपसंहरन्ति.

एवं श्रीकृष्णनामानि प्रौढलीलावबोधने. कीर्तितान्यतिपुण्यानि शतं विंशतिरष्ट च।।१।।

अर्थः स्फुट एव.

अथ राजलीलोपक्रमं कुर्वन्ति.

अतः परं प्रवक्ष्यामि राजलीलामुपाश्रितः. कृतवान्यानि कर्माणि तानि नामानि मुक्तये ? ।।१।।

राजलीलामुपाश्रितः यानि कर्माणि कृतवान्तानिनामानितत्कर्मद्योतकानीत्यर्थः. प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः. प्रयोजनं मुक्तये. तत्तदधिकारभेदेनानन्दानुभवायेति भावः ।१।।

तत्र प्रथमम्-

क्षात्रधर्मप्रवर्तकाय नम इति ।।१।। *नामोक्तं,*

तस्यायं भावः. एतावत्पर्यन्तं भगवान्स्वप्रमेयबलेनैव सर्वं कार्यं कृतवान्, न साधनबलेन. इदानीं राजलीलायां प्रवृतः. सा तु प्रमाणरूपेति तत्र साधनमेव मुख्यम्, राजसानां निरोधेपि भगवत्कृतिरेव साधनं नान्यत्. अस्यां लीलायां कार्यषट्कं कर्तव्यम्. भूभारहरणम्. साधुरक्षा. दुष्टनिवारणम्. भक्तिप्रवर्तनम्. धर्मरक्षा. अधर्मनिवृत्तिश्चेति. एतदर्थमेव अवतार इत्येतत्सर्वं क्षात्रधर्माङ्गीकारे भवति. सचोपनयनानन्तरं सकलधनुर्विद्याध्ययनेन पूर्वं निरूपितः. अधुना प्रवर्तको जात इति तथोक्तम्. क्षात्रधर्मपुरस्कारेणैव सर्वं कृतवानित्यर्थः. एतत्सर्वं ''चिन्तयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः, तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम्. एतदर्थोवतारोयं भूभारहरणाय मे. संरक्षणाय साधूनां कृतोन्येषां वधाय चेत्यत्र निरूपितम् चविवरणे. एवं सति ''अस्ति प्राप्तिश्च कंसस्येत्यारभ्य'' ''विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचिदित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. किञ्च. एतावत्पर्यन्तं कंसस्याग्रे सर्वेषां यादवानां क्षात्रधर्मस्तिरोहित इव स्थितः. अतः परं सर्वेषु तत्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि प्रवर्तकत्वेन नाम निरूपितम् ।।१।।

दिव्ययुद्धविशारदाय नम इति ।।२।। *नामोक्तम्.*

तस्यायं भावः. दिव्यं अलौकिकं यद्युद्धं तत्र विशारदः प्रवीणः. एतच्चातुर्यं ''गृह्णन्निषङ्गादित्यत्र'' निरूपितं विवरणे. युद्धस्यालौकिकत्वं दिव्यायुधादिना सूचितम्. स्वरूपेणापि. यतो युद्धं दिव्यं क्रीडारूपं तादृशमपि युद्धं क्रीडारूपमेवेत्यलौकिकत्वम्. तदेवोक्तं ''विक्रीडित तज्जगदीशयोरिति''. एतेनाक्लिष्टकर्मत्वं च ज्ञापितम्. एवं स ''त्येवं ध्यायति गोविन्द'' इत्यारभ्य ''निर्जग्मतुः स्वायुधाढयावित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।२।।

अतः परं तत्कार्यरूपं नामाहुः-

जरासन्धसमानीतसैन्यघातकाय नम इति ।।३।।

इदं तु ‘‘ततोभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुरित्यारभ्य’’ ‘‘अक्षिण्वंतद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णदेवताः’’ इत्येतत्पर्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. सैन्यघातप्रकारस्तु विवरणे विवृतः ।।३।।

अग्रे-

द्वारकापुरनिर्माणहेतवे नम इति।।४।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘अष्टादशमसङ्ग्राम’ इत्यारभ्य ‘‘तं दृष्टवाचिन्तयत्कृष्णः’’ ‘‘तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुगर्मम्’’. ‘‘अन्तः समुद्रे नगरं कृष्णोद्भुतमचीकरत्. दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम्. यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये. सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरिं भूमिगतं नृपेत्येतत्पर्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।४।।

तादृशस्थानप्रापणे भक्तानामभूतपूर्वं सुखमभूत्, तज्ज्ञापकं नामाहुः-

भक्ताचिन्त्यसुखदात्रे नम इति ।।५।।

भक्तानां तु शत्रुजनितभयेन व्याकुलता जातेति भयमेव निवर्तनीयमपेक्षितम्. भगवांस्तु अद्भुतकर्मेत्यचिन्त्यम्. मनुष्याणां मनसापि न चिन्त्यं तादृशं साक्षात्वैकुण्ठाविर्भूतं सुखं दत्तवानिति तथोक्तम्. इदं तु ‘‘तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ।।५।।

अतः परं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं नामाहुः-

यवनान्तकाय नम इति ।।६।।

इदं तु ‘‘तं विलोक्य विनिः क्रान्तमित्यारभ्य’’ ‘‘देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणादित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. तात्पर्यार्थस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ।।६।।

अग्रे-

मुचुकुन्दप्रसादकाय नम इति ।।७।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘को नाम स पुमान् ब्रह्मन्नित्यारभ्य’’ ‘‘जन्मन्यनन्तरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः. भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपेष्यसि केवलमित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. ततः ‘‘यवने भस्मसात्कृते भगवान्सात्वतर्षभः. आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते’’ इत्यारभ्य ‘‘प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम्. अपीच्यवयसं मत्तमृगेंद्रोदारविक्रममित्यन्तं भगवत्प्रसादो निरूपितः. ततो भगवता स्वरूपं ज्ञापितम्. तदनन्तरं ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यनेन तस्यापि मनःप्रसादो निरूपितः तथा च मुचुकुन्दस्य स्वयं प्रसादकर्ता. मुचुकुन्दस्य मनःप्रसादकर्तेत्यर्थः सम्पन्नः ।।७।।

अतः परं तृतीयाध्यायस्य नामोच्यते.

तत्र प्रथमम्-

सर्वदेवतामनोरथपूरकाय नम इति ।।८।।

इदं तु ‘‘भगवान्पुनराव्रज्य मथुरां यवनावृताम्. हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारिकांधनमित्यस्य’’ नाम ज्ञेयम्. तामसानां वधेन देवतानां सात्विकानां मनोरथपूरणं भवत्येवेति तथोक्तम्. यद्यपि पुस्तकेषु प्रथमं **शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम** *इति नाम पूर्वमस्ति पश्चात्सर्वदेवतामनोरथेति नाम, तथापि*

टीकायामारम्भ एव कारिकाभिस्तत्प्रतिलोमक्रमोवगम्यते. तदुक्तं ‘‘स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपः कथाः. प्रसङ्गात्तामसानां हि वधो देव हिताय हि. पलायनं लीलयैव सोप्यनुग्रह ईर्यत इति. अग्रेप्ययमेव क्रमः सङ्गतो भवति. ‘‘नीयमाने धने’’ ‘‘आजगाम जरासन्ध’’ इति तथा व्याख्यातम्. तादृशेश्वरस्य पलायनं न सम्भवतीति तद्धेतुकं नामोक्तम् ।।८।।

शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम इति ।।९।।

अत्र पुराणान्तरकथा प्रसिद्धा. सप्तदशवारं पराजये सति शिवप्रसादार्थं तपः कृतवान्तदा शिवः प्रसन्नो ब्राह्मणसमाराधनार्थं उपदिष्टवान्ब्राह्मण्यः कृष्णस्तद्वाक्यमन्यथा न करिष्यतीति. तदा स गृहमागत्य ब्राह्मणानाहूय स्वसिंहासने उपवेशितवान्. ततः संतुष्टास्ते तस्मै तत्सिंहासनमपि दत्वा वरं ददुस्त्वं शत्रुं जेष्यसि त्रैलोक्ये च अजयो भविष्यतीति. तदा पुनरष्टादशे पर्याये सङ्ग्रामार्थं तावतीभिरक्षौहिणीभिः सहागतवान्, तदा भगवान् ब्रह्मण्यदेवः, शिवश्च भक्त इति तद्वाक्यपालनार्थं पलायितवान्, न तु भीतः सन्नित्येतावज्ज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम्. ननु तर्हि पुराणान्तरीयमेव नामापि भवितुमर्हति, न तु निरोधान्तर्गतं श्रीभागवते अनुक्तत्वात्तत्रोच्यते. अत्र सप्तदशवारं जयकतुर्भगवतः सर्वसमर्थस्याष्टादशे पर्यायेपि तज्जयः किमशक्यः. एवं सत्यपि यत्पलायनं तत्तद्वाक्यपालनमेवेति तेन तयोरप्यनुग्रह एव कृत इति निरोधान्तर्गतत्वमेव नाम्नइति सर्वमनवद्यम्. एतत्तु ‘‘नीयमाने धने गोभिः. आजगाम जरासन्ध’’ इत्यारभ्य ‘‘मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् दुद्रुवतुर्द्रुतम्. पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनम्. पलायमानो तौ दृष्टवा मागधः प्रहसन्बली. अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणविदित्यन्तस्य’’ ज्ञेयम् ।।९।।

अग्रे-

दैत्यमोहनचरित्राय नम इति ।।१०।। *नामोक्तम्.*

तत्तु‘‘प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिमित्यारभ्य’’ ‘‘सोपि दग्धाविति मृषा मन्वानौ बलकेशवौ. बलमाकृष्य सुमहन्मगधान् मागधोययावित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. पर्वतारोहणप्रयोजनं तु विवरणे स्फुटीकृतमिति विस्तरभयान्न लिख्यते ।।१०।।

अग्रे-

रुक्मिणीमनोरथपूरकायनमइति ।।११।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘आनर्त्ताधिपतिः श्रीमात्रैवतो रेवतीं सुताम्. ब्रह्मणा नोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम्. भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह. वैदर्भीं भीष्मकसुतामिति सामान्यतः शुकोक्तिकथनानन्तरं राज्ञा प्रश्ने कृते पुनस्तदुत्तरे ‘‘राजासीद्भीष्मको नामे’’ त्यारभ्याग्रिमाध्याये ‘‘तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा. न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सेत्यन्तस्य’’ ज्ञेयम्. तत्र ‘‘सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रिय’’ इत्यनेन स्नेहोत्पत्तिस्वभावादेवासक्तिस्तत्स्वभावादेव मनोरथानामुत्पतिस्तत्पूरकस्तु आगमनश्रवणमात्रेण जात इति तथोक्तम् ।।११।।

अग्रे-

रुक्मिणीगान्धर्वविवाहाय नम इति ।।१२।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘कन्या चान्तःपुरात् प्रागाद्भटैर्गुप्तांबिकालयम्. सा चानुध्यायती सम्यङ्मुकुन्दचरणाम्बुज’’मित्यारभ्य ‘‘तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्ण’’ इत्यन्तस्य ज्ञेयम्. तत्र तन्मे भवान् खलु वृत इत्यनेन प्रियया गान्धर्वविवाहः कृत एव. इदानीं पाणिग्रहणेन स्वयमपि कृतवानिति तथोक्तम्. तथा चार्थः रुक्मिण्या सह गान्धर्वविवाहो यस्येति ।।१२।।

अत एवाग्रे-

रुक्मिणीप्राणपतये नम इति ।।१३।। *नामोक्तम्.*

रुक्मिणीप्राणानां पतिर्जातः. पूर्वं तु यर्ह्यंबुजाक्षन लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसूनित्युक्तत्वादधुना पाणिग्रहणेन तद्रक्षको जात इति तथा नामोक्तम्. अथवा. हरणानन्तरं शिशुपालपक्षीयजरासन्धादीनां बलमागतवलोक्य युद्धावलोकने प्राणस्थितिरेव न भवेद्यदि भगवान्वचनैः प्राणानां रक्षां न कुर्यात्पतिर्भूत्वा तद्धर्ममपि प्रकटीकृतवान्. एवं सति ''पत्युर्बलं शरासारैच्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा. सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना. प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने. निनंक्षत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलमित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. एतदर्थस्तु विवरणे स्फुटीकृतः. तत्र सुमध्यमेत्यस्य विचारे विनियोगोन्यथा भविष्यतीति शङ्कया तद्वक्त्रं सव्रीडमैक्षतेत्यग्रे भयविह्वललोचने इत्यनेनापि तद्व्यञ्जितं भवतीति तथोक्तम् ।।१३।।

एतदग्रे-

रुक्मीप्रभृतिदुष्टमानसदुःखदाय नम इति ।।१४।। *नामोक्तम्.*

अस्मिन्प्रकरणे रुक्मी मुख्य इति तस्यैवादौ निरूपणम्. तदादयो ये दुष्टाः शिशुपालजरासन्धादयः. तेषां मानसे दुःखदः. सर्वेषां पराजयेन मानहानिजनितमानसदुःखमेव जातमिति तथोक्तम्. इदं तु ''भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यजेत्यारभ्य'' ''रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विट् असहन्स्वसुः. पृष्ठतोन्वगमन्नित्यनन्तरं ''प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विडिभर्हतबलप्रभः स्मरन्विरूपकरणं विगतात्ममनोरथः. चक्रे भोजकटं नाम'' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।१४।।

अतः परं भगवान्रुक्मिणीं पुरं द्वारिकामानीय विधिवद्विवाहं कृतवानिति तद्द्योतकं नामाहुः-

रूक्मिणीविवाहप्रदर्शितगृहस्थधर्माय नम इति ।।१५।।

रुक्मिण्याः विधिवत् यो विवाहस्तेन प्रदर्शितः गृहस्थधर्मो येन. यद्यदाचरतिश्रेष्ठ इति न्यायेन स्वयं प्रदर्शनेनाग्रेपि सर्वेषु गृहस्थेषु सदाचारः प्रवर्तेतेति तथा कृत इति भावः. पूर्वं हरणेन राक्षसो विवाहः कृतः पश्चाद्रथारोपणे पाणिग्रहणेन गान्धर्वः कृतः ।।१५।।

एवं सति गृहाश्रमस्थस्य यो वेदोक्तविधिवद्विवाहः सतु न जातः, तदकरणे स्ववंशे सर्वत्र चतद्धर्मोच्छेदो भविष्यतीति स्वयं वेदोक्तधर्मस्थापक इति तृतीयं वेदोक्तविधिवद्विवाहं कृतवान्. एतज्ज्ञापकं नामाहुः-

त्रिविधविवाहकर्त्रे नम इति ।।१६।।

एतन्नामद्वयं तु “भगवान्भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान्. पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वहेत्यारभ्य” “द्वारिकायामभूद्राचन्महामोदःपुरौकसां, रूक्मिण्या रमयोपेतं दृष्टवा कृष्णं श्रियः पतिमित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. अत्राध्यायसमाप्तिः ।।१६।।

अतः परं षष्ठाध्यायनामानि निरूप्यन्ते-

कामजनकाय नम इति ।।१७।।

अयं भावः. भगवान्यदा भार्यास्वीकारः कृतस्तदा पुत्रस्वीकारो कर्तव्य इति सपुत्र प्राकृतो भविष्यतीति सन्देहाभावाय पूर्वं हरेण दग्धस्य वासुदेवांशस्य कामस्य जनको जातः. आत्मा वै जायते पुत्र इति स्वांशमेव स्ववीर्येण प्रकटीकृतवानित्यर्थः. तेनायं पुत्रो न जीवः किन्तु स्वांशभूत एवेति. अग्रे न संसृतिः. एतत्सर्वं विवरणे द्रष्टव्यम्. इदं तु कामस्तु वासुदेवांश इत्यारभ्य प्रद्युम्न इति विख्यात इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।१७।।

अग्रे-

शम्बरघातकप्रद्युम्नाय नम इति ।।१८।।

नामोच्यते. तस्यायं भावः. शम्बरः पूर्ववैरी नारदेन ज्ञापितत्वाद्दशदिनमध्य एव हृत्वा समुद्रे क्षिप्तवान्. तत्र तं बालकं मत्स्योगिलत्तं मत्स्यं धीवरो जालेन निगृह्य शम्बरायैव न्यवेदयत्तदा स शम्बरः सूदकार्येधिकृतां मायावतीं प्रति प्राहिणोत्. तदा व्यञ्जनार्थं विदीर्णे तस्मिन्परमसुन्दरं बालकं दृष्टवा विस्मितासीत्पश्चान्नारदद्वारा ज्ञाततत्त्वा तं पालितवती. ततः परममनोहरं प्राप्तयौवनं दृष्टवा तस्मै सर्वं तत्त्वं विज्ञाप्य सर्वां विद्यां मायारूपां दत्वा शम्बरं घातयित्वा उभावपि कामो रतिश्च दम्पती द्वारिकामागत्य सर्वेषामानन्दं कृतवन्तावित्येतावदर्थसूचकमिदं नाम ज्ञेयम्. अत एव शम्बरघातकश्च प्रकृष्टद्युम्न आनन्दो यस्मात्, पूर्वं तथात्वाभावादिति भावः. इदं तु ‘‘तं शम्बरः कामरूपीत्यारभ्य’’ ‘‘यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावा’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. अत्राध्यायसमाप्तिः ।।१८।।

अथ सप्तमाध्यायस्य नामानि उच्यन्ते-

जाम्बतीप्राणपतये नम इति ।।१९।।

इदं तु ‘‘इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बतीं मुदा. अर्हणार्थं समणिना कृष्णायोपजहार ह’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. कृष्णायोपजहारेति कथनेन सा तदधीनीकृता, तया तु तत्स्वरूपं दृष्टवा सर्वं समर्पितमिति तस्याः प्राणानां पतिर्जात इति तथोक्तम् ।।१९।।

अतः परं मण्यानयनप्रयोजनज्ञापकं नामाहुः-

लोकनिर्मितसर्वार्थज्ञापकाय नम इति ।।२०।।

लोकैनिर्मिताः अनुमानेन कल्पयित्वा स्थापिताः वस्तुतो मिथ्याभूताः ये सर्वार्था ‘‘दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ ससृजति प्रभो’’ इत्यारभ्य ‘‘स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा. नैवार्थकामुकः प्रादाद्याञ्चाभङ्गमतर्कयन्नित्यारभ्य’’ ‘‘प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः, भ्राता ममेत्यन्ताभिशापरूपाः तेषां ज्ञापकः प्रकाशकः. तथा च‘‘सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ. प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयदित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।२०।।

अत एवाग्रे-

सत्यभामावल्लभाय नम इति ।।२१।।

तत्तु स चाति व्रीडितो रत्नं गृहीत्वेत्यारभ्य तां सत्यभामां भगवानुपमेय इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. वल्लभत्वे हेतुः. सत्येनैव भासते शीलौदार्यगुणान्वितत्वं चेति विवरणे स्फुटीकृतम् ।।२१।।

अतः परमष्टमाध्याये प्रथमम्-

सत्राजित्स्वर्गहेतवे नम इति ।।२२।। *नामोक्तम्.*

अत्रायं भावः. यद्यपि सत्राजिन्निरोधाधिकारी, तथापि देवान्तरे कृतबुद्धिरिति न निरोधसिद्धिरिति तं देहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते अक्रुरे स्थितः भगवच्चरणरूपेषु वाराणस्यादितीर्थेषु निरुद्धो भविष्यतीति भगवान् तथा कृतवानिति भगवतो हेतुत्वमुक्तम्. एवं भिन्नमतिः शयानमवधीदित्यस्य नाम ज्ञेयम् ।।२२।।

अत एवाग्रिमं नामाहुः-

स्यमन्तकमणिहर्त्रे नम इति ।।२३।।

यदि तन्निकटे मणिस्तिष्ठेत्तदाप्यन्यसम्बन्धस्तिष्ठेदिति निरोधासिद्धिरिति तद्द्वारा तस्य हरणं स्वयमेव कृतमिति तथा नामोक्तम्. इदं तु ‘‘स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रन्दतीनामनाथवत्, हत्वा पशून् शौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान्’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।२३।।

अग्रे-

शुद्धकीर्तिस्थापकाय नम इति ।।२४।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘इत्यंगोपदिशंत्येक’’ इत्यारभ्य, ‘‘तत्सुतस्तत्प्रभावोसावक्रूरो यत्र यत्र हि. देवोभिवर्षते तत्र नोत्पातो नैव मारिकेत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. मणिस्थापनेन भक्तेषु शुद्धा कीर्तिरिव स्थापितेति तथोक्तम् ।।२४।।

अतः एवाग्रिमं नामाहुः-

अक्रूरादिभक्तदोषनिवारकाय नम इति ।।२५।।

इदं ‘‘त्वितिदूतैः समानीय प्राहाक्रूरमित्यारभ्य’’ ‘‘स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः. विमृज्य पाणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुरित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. यद्यक्रूर आह्वानानन्तरमागत्य न प्रदर्शयेत्तदाक्रूरस्य महानेव दोषः स्यात् आदिपदेन कृतवर्मादयोपि ज्ञेयाः. अथवा लोके भगवति मणिविषयिका प्रतीतिः सर्वस्यापि सन्दिग्धा तिष्ठतीति तज्ज्ञानतोप्यक्रूरस्य मणिप्रदर्शनाभावादनिष्टमेव भवेदिति भगवान् भक्तदुःखासहिष्णुरिति स्वयमाहूय तद्दोषं दूरीकृतवानिति तथा नामोक्तम्. फलकथनेनाधिकमाहात्म्यमपि प्रकटीकृतवानित्यपि ज्ञेयम् ।।२५।।

अतः परं नवमाध्यायस्य नामोच्यते. एतावत्पर्यन्तं गुणत्रयरूपाणां तिसृणां विवाहो निरूपितः. रुक्मिणी राजसी, तामसी सत्यभामा तत्प्रसङ्गादेव प्रथमं सात्त्विकी जाम्बुवती. अतः परं विद्यारूपा पञ्च निरूप्यन्ते.

तत्र प्रथमम्-

कालिन्दीपत्ये नम इति ।।२६।।

इदं त्वध्यायादारभ्य ''रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत्'' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।२६।।

अग्रे-

पाण्डवराज्यस्थापकाय नम इति ।।२७।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ''यद्यैव कृष्णसन्दिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम्. कारयामास नगरमित्यारभ्य'' ''स तेन समनुज्ञात आययौ द्वारिकां भूय'' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।२७।।

अग्रे-

मित्रविन्दापतये नम इति ।।२८।।

तत्तु ‘‘विन्दानुविन्दावावन्त्यावित्यारभ्य’’ ‘‘प्रसह्य हृतवान् कृष्णो राज्ञां राजन्प्रपश्यतामित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।२८।।

अग्रे-

सत्यापतये नम इति ।।२९।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीदित्यारभ्य’’ ‘‘तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशीं प्रभुरित्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।२९।।

अग्रे-

भद्रापतये नम इति ।।३०।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः. कैकेयी भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः सन्तर्दनादिभिरित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।३०।।

अग्रे-

लक्ष्मणापतये नम इति ।।३१।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘सुतां चमद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्’’. इत्यस्य ज्ञेयम् ।।३१।।

एतदग्रे-

रोहिणीपतये नम इति ।।३२।। *नामोक्तम्.*

एषा षोडशसहस्राणां शताधिकानां मध्ये मुख्या. क्वचिदष्टमहिषीमध्यें भद्रास्थाने मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धेति मुख्यत्वेन पूर्वमुक्ता ।।३२।।

अत एव तदुक्तवाग्रे-

षोडशसहस्रनायिकापतये नम इति ।।३३।। *नामोक्तम्.*

तत्तु भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शना इत्यस्य नाम. अत्र भौममारणानन्तरं राजकन्यानामानयनं तदनन्तरं विवाह इति नामापि तन्मारणानन्तरमेवापेक्षितम्. अत्र तु मारणात्प्रागेवैतन्नामोक्तमिति तत्समाधानमुच्यते. भगवतो मुख्यं कार्यं तदेव स्वस्मिन्निरोधेन स्त्रिय उद्धर्तव्याः, तास्तु तन्निरुद्धा इति तदुद्धारो मुख्यः, तन्मारणं गौणम्. अत एव मूले तास्तु चारुदर्शना इति, तस्यार्थस्तु विवरणे भगवता आहृता इति दर्शनमात्र तासामानयने चारु दर्शनम् ज्ञानम् सौन्दर्यं चयासामिति हेतुरुक्त इति भगवता तासां स्वरूपं ज्ञात्वा स्वस्मिन्पतित्वमङ्गीकृत्यैव ता आनीताः, नतु भौममारणानन्तरं तज्ज्ञानं जातमिति पूर्वमेव तद्द्योतकं नामोक्तमिति भावः, अत एव नायिकापदमुक्तम्. तेन रसात्मकसकलगुणलक्षणपूर्णा अप्सरोरूपाः स्वार्थमेवोत्पादिता इति पतिरपि स्वयमेवेति ।।३३।।

तत्प्रतिबन्धमात्रं दूरीकर्तव्यं तदग्रे कृतमिति तत्सूचकं नामाद्वयमाहुः-

मुरारये नम इति ।।३४।।

नरकान्तकाय नम इति ।।३५।।

इदं तु दशमाध्यायस्य नाम. तत्राद्यं तु अध्यायादारभ्य ‘‘शिरांसि चक्रेण जहार लीलयेत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।३४।।

अपरं ‘‘तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः. अपाहरद्गजस्य च चक्रेण क्षुरनेमिनेत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।३५।।

अग्रे-

वसुधापूजितचरणाय नम इति ।।३६।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘ततश्च भूःकृष्णमुपेत्य कुण्डल’’ इत्यारभ्य, ‘‘इति भूम्यार्चितो वाग्भि’’ रित्यन्तस्य ज्ञेयम्. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।।३६।।

अग्रे तत्पुत्रायाभयं दत्त्वा राज्यं दत्तवानिति तत्रत्यानां सर्वजनानां सुखं कृतवानिति तद्द्योतकं नामाहुः-

सर्वजनीनसुखहेतवे नम इति ।।३७।।

अथवा. तत्रत्यसर्वसामग्रीप्रेषणेन द्वारकास्थसर्वजनानां सुखोत्पादक इति तथोक्तम्. इदं तु ‘‘दत्वाभयं भौमगृहं प्राविशत्सकलर्द्धिमत्’’ इत्यारभ्य ‘‘प्रेषयामास केशव’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।३७।।

द्वारिकायां दिव्यमपि सुखं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः-

पारिजातापहरणाय नम इति ।।३८।।

तत्प्रयोजकं नामाहुः-

महेन्द्रादिदुष्टबुद्धिनिवारकाय नम इति ।।३९।।

महेन्द्रादयस्त्वधिकारिणो न तु स्वामिन इति भगवता सर्वं वस्तु स्वार्थं तत्र तत्र स्थापितम्. ते तु स्वार्थमेवेति मन्यते. अत एवैकवारयाचित इन्द्रो न दत्तवान्तदा सर्वमेवोत्पाटयानीतवान्. तेन तन्मदोप्यपहृत इति तदर्थमेव तद्धरणमिति तथोक्तम्. इदं तु गत्वा सुरेन्द्रभवनमित्यारभ्य विबुधान्निर्जित्योपानयत्प्रभुरित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।३९।।

पारिजातेत्युपलक्षणम्. त्रैलोक्ये यावन्तो लक्ष्मीविलासपदार्थास्ते सर्वे प्रतिगृहं स्थापिता इति तत्सूचकं नामाहुः-

सर्वरत्नकोशादिपूरितगृहाय नम इति ।।४०।।

षोडशसहस्रस्त्रीणां महिष्यादीनां च गृहाः सर्वरत्नादिभिः पूरितकोषाः कृता इति भावः. इदं तु ‘‘स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभिन’’ इत्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।४०।।

अग्रे एकादशाध्यायस्य नामद्वयमुच्यते.

प्रथमम्.

रुक्मिण्यादिस्त्रीमनःपरीक्षकाय नम इति ।।४१।।

आदिपदेन सर्वासामेव प्रकारभेदेन परीक्षा कृतेति ज्ञाप्यते.

केन प्रकारेण कृतेत्याकाङ्क्षायामाहुः-

लौकिकलीलावाक्यविशारदाय नम इति ।।४२।।

इदं तु ''राजपुत्रीप्सिता भूपैरित्यारभ्य'' ''एतावदुक्त्वा भगवानित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. अथवा. लौकिकानि लीलासम्बन्धीनि वाक्यानि यस्य. विशिष्टा भक्तिमार्गीया अलौकिके शारदा यस्येति भिन्नं वाक्यम्. अयं भावः. पूर्ववचनेन तादृग्दशायां दशम्येवावस्था तस्याः सन्जातेति तादृशीं दृष्टवा सान्त्वनं कृतम्. ''त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमङ्गन'' इत्यनेनेति भगवतैव सान्त्वनद्वारा हृदि प्रविष्टेन तानि वाक्यान्युत्पादितानीति तथोक्तम्.

अतः परं द्वादशाध्यायनाम. अस्मिन्नध्याये वैदिकं रमणमुच्यते. लौकिकं तु पूर्वमुक्तम्. वैदिके तु ''दशास्यां पुत्रानाधेहीति'' श्रुतिवाक्यं सत्यं कर्तुं तथाकरोदितितत्सूचकं नामाहुः-

श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशदशपुत्राय नम इति ।।४३।।

इदं तु ''एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दशदशाबला'' इत्यारभ्य ''रोहिण्यास्तनया हरे'' रित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।४३।।

अग्रे-

कलिधर्मप्रतिपादकवंशादिककर्त्रे नम इति ।।४४।।

अयं भावः. कलौ शुद्धः क्षत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चया ‘‘त्पापं विवाहमकरोत्फलं तस्याप्यसूचयदिति’’ भागिनेयाय रुक्मी स्वकन्यां दत्तवान्, अग्रेपि तथैव जात इति तद्द्योतकं नामेदं ज्ञेयम्. इदं तु ‘प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोभूदित्यारभ्य’ ‘‘ततोऽनिरुद्धो सहभार्यया वरं रथं समारोप्येत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।४४।।

अतः परं त्रयोदशाध्यायं हित्वा चतुर्दशाध्यायस्यनामानि निरूपयन्ति. अत्र राजसानां निरोधार्थं भगवल्लीलोच्यते. सा चचतुर्दशाध्यायपर्यन्तमेव. तत्र प्रथमम्-

बाणासुरबलान्तकर्त्रे नम इति ।।४५।।

अनेन पूर्वाध्यायकथापि प्रयोजनत्वेन सूचिता. इदं तु ‘‘बाणार्थं भगवान् रुद्रः ससुतैः प्रमथैर्वृतः. आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोरित्यारभ्य’’ ‘‘बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुर मित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।४५।।

महादेवस्तु भक्तः, रामकृष्णसम्बन्धी, तस्य स्वामिना सह युद्धमनुचितमपि भक्तार्थं कृतवानिति यथाग्रे तस्य सम्माननं भवेत्तत्कृतस्वसम्माननं चतद्धेतुः स्वयमेव जात इति तत्सूचकं नामाहुः-

महादेवादिसम्मानहेतवे नम इति ।।४६।।

महादेवादिपदेन ज्वरादयस्तत्कृतस्तोत्ररूपं स्वसम्माननं तस्य हेतुरूपः. अयं भावः. महादेवो यावच्छक्यं युद्धं करोति. भगवता जृंभणास्त्रेण मोहमुत्पाद्य बाणबलं सर्वं नाशितम्. तदा ज्वर उत्पादितः, सोपि नारायणज्वरेण नाशितः ।।४६।।

ततः सकुत्राप्यभयमपश्यन्भगवच्छरणमेव गतवान्स्तोत्रं चकृतवानिति भगवत्सम्माननं चकृतम्. ज्वरस्तु न नाशित इति तत्सम्माननमपि जातं, तत्सूचकं नामाहुः-

ज्वरादिदोषनाशकाय नम इति ।।४७।।

तस्य दोष एव नाशितः, न स्वरूपम्. इदं तु ‘‘अलब्ध्वाऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वर’’ इत्यारभ्य ‘‘इत्युक्त्वोच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वर’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।४७।।

अग्रे तु स्वस्य सर्वथाऽशक्यं मत्वा भक्तस्यानिष्टं भवतीति शङ्करोपि स्तोत्रं चक्रे. तदा भगवता प्रसन्नेन तद्वाक्यसम्माननेन तद्रक्षैव कृतेति तत्सूचकं नामाहुः-

प्रह्लादादिभक्तवंशरक्षकाय नम इति ।।४८।।

आदिपदेन बलिरपि गृहीतः. इदं तु ‘‘यदात्थ भगवन्तस्त्वन्नः करवाम तव प्रियमित्यारभ्य’’ ‘‘प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयदित्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।४८।।

अतः परं सात्त्विकप्रकरणारम्भे पञ्चदशाध्यायस्य नाम निरूप्यते-

दानादिधर्मबोधकाय नम इति ।।४९।।

यद्यपि नृगमोक्षानन्तरं दानादिधर्मबोधनं कृतं तथापि इदं सात्त्विकप्रकरणम्. राजसानां यथा सात्त्विकधर्मप्रवृत्तिर्भवेत्तथा दानादिधर्मोपदेशार्थमेव नृगमोक्षोपक्रम इति प्रथमं तादृशमेव नामोक्तम् ।।४९।।

तद्धेतुकमग्रे-

नृगमोक्षहेतवे नम इत्युक्तम् ।।५०।।

इदं तु ‘‘एकदोपवनं राजन्ययुर्यदुकुमारका’’ इत्यारभ्य ’’तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन्प्रभो’’ ‘‘इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्टवा स्वमौलिना. अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणा’’ मित्यन्तस्य नामद्वयमुक्तम् ।।५०।।

अतः परं स्वकीयानां शिक्षा कृतेति तद्द्योतकं नामाहुः-

ब्रह्मण्याय नम इति ।।५१।।

इदं तु ‘‘कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः. ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन्इत्यारभ्य’’ ‘‘नृगं ब्राह्मणगौरिवेत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।५१।।

अतः परं षोडशाध्यायस्य नाम निरूप्यते-

पुष्टिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ।।५२।।

तस्यायं भावः. अत्र गोपिकास्त्वन्यपूर्वा ज्ञेयाः. कुमारिकास्तु सङ्ग एवानीताः. तत्रापि पक्षद्वयम्. ता एव भिन्ना वा. उभयथापि निरोद्धव्याः. यद्यपि तास्तु निरुद्धा एव तथापि पुराणान्तरकथामाश्रित्योच्यते. भगवता पूर्वमुक्तं ''आयास्य इहेति'' तद्वाक्यपूरणार्थं बलभद्ररूपेण स्वयमेव गत इति तासां कामपूर्तिं कृतवानिति तथोक्तम्. विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः. पूर्वं प्रमेयबलेन सर्वं कृतम्. इदानीं प्रमाणबलमाश्रित्य साधनद्वारापि तत्पूर्तिं कृतवानिति बलभद्ररूपेण स्वरूपानन्दपोषणं कृतमिति पुनः पुष्टिमार्गप्रर्वतको जात इति तथोक्तम् ।।५२।।

अग्रे पुनः पुष्टिसूचकं नामाहुः-

यमुनाकर्षणहेतवे नम इति ।।५३।।

द्वयमपि षोडशाध्यायस्य नाम ज्ञेयम् ।।५३।।

अग्रे सप्तदशाध्यायस्योच्यते-

स्पर्धादिदुष्टविमोचकायनम इति।।५४।।

स्पर्धादिना ये दुष्टाः पौंड्रकवासुदेवादयः तेषां विमोचकः. यथा कंसादयो विमोचितास्तथैतेपीति भावः ।।५४।।

अत एवाग्रे तत्प्रकारसूचकं नामाहुः-

पौंड्रककाशीराजहन्त्रे नम इति ।।५५।।

तन्मित्रं काशीराजस्तत्सहायार्थमागतस्तदा तेनसहितमपि मारितवानिति निरूपणम्. इदं तु ‘‘नन्दव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृपेत्यारभ्य ‘‘एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिरित्यन्तस्य नामद्वयं ज्ञेयम् ।।५५।।

देवतान्तरवरदृप्तगर्वनाशकाय नम इति ।।५६।।

तत्तु ‘सुदक्षिणस्तस्य’ सुत इत्यारभ्य ‘‘तत्सूर्यकोटिप्रतिभमित्यन्तस्य नामज्ञेयम् ।।५६।।

अग्रे पुनः-

काशीदाहकाय नम इति।।५७।।

स्पष्टमेव. तत्तु ‘‘कृत्यानलः प्रतिहत’’ इत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।५७।।

अग्रे-

दुष्टनिवासदोषनाशकाय नम इति ।।५८।।

तत्तु “चक्रं चविष्णोस्तदनुप्रविष्टमित्यन्तस्य” नाम ज्ञेयम्. एतेन दुष्टसम्बन्धि सर्वं नाशितम् ।।५८।।

अतः परं मुक्तिर्भविष्यतीति तद्धेतुकं नामाहुः-

मुक्तिहेतवे नम इति ।।५९।।

अन्यथा काश्यां मुक्तिरेव नभवेदासुरसम्बन्धात्. किञ्च. एतत्कथाश्रवणेन मुक्तिर्भविष्यतीति पाठफलमुक्तम्. “य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य” इत्यनेन तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयम् ।।५९।।

अतः परं अष्टादशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति-

दुःसङ्गदृप्तद्विविदाहिवधहेतवे नम इति ।।६०।।

सम्पूर्णाध्यायस्यैवैतन्नाम ज्ञेयम् ।।६०।।

अतः परं एकोनविंशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति. पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं चरित्रमुक्तम्. अस्मिन्नध्याये शिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमुच्यते. यद्यपि बलभद्रकृतमिदं चरित्रं तथापि आवेशरूपेण स्वयमेव करोतीति भगवच्चरित्रमेवेति तत्सूचकं नामाहुः-

राज्यादिदृप्तकौरवगर्वनाशकाय नम इति ।।६१।।

इदं तु ‘‘दुर्योधनसुतां राज लक्ष्मणां समितिंजयइत्यारभ्य’’ ‘‘तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीषवः. सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य साम्बं प्राञ्जलयः प्रभुमिति’’ स्तोत्रपूर्वकं ‘‘त्वां वयं शरणं गता’’ इत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।६१।।

अतः परं विंशाध्यायस्य नाम निरूप्यते. तत्र सात्त्विकेषु मुख्यस्य नारदस्य निरोधो वक्तव्यः. सच मर्यादाभक्तिमार्गीयः. निरोधस्तु ततो भिन्नः अत एव तन्मार्गमोहेन भगवत्परीक्षार्थं प्रवृत्त इति भगवान्स्तस्य मोहं दूरीकृतवान्, तज्ज्ञापकं नामाहुः-

मर्यादाभक्तिदृप्तभक्तमोहनाशकाय नम इति ।।६२।।

मर्यादाभक्त्या दृप्तो यो भक्तः, दृप्तपदेन तदेव परमकाष्ठापन्नं वस्तु ज्ञातवान्न तु तदग्रिममपि, तादृशस्य यो मोहः तस्य नाशकाय, इदं तु ‘‘नरकं निहतं श्रुत्वेत्यारभ्य’’ ‘‘विदाम योगमायां ते दुर्दर्शामित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।६२।।

अग्रे-

जीवाधिकारशास्त्रगर्वनाशकाय नम इति ।।६३।।

तस्यायं भावः नारदस्तु जीव एव. तदधिकारशास्त्रं तु मर्यादाविरुद्धं न कर्तव्यमिति तादृशं भगवान्न करोतीति गर्वः. मर्यादामार्गीयत्वात्. कथं कृतवान्. पुत्रं मारयित्वा तत्रत्याः स्त्रियो विवाहिता इति सन्देहः, स्वरूपाज्ञानादिति तत्प्रदर्श्य तं गर्वं दूरीकृतवानिति तथोक्तम्. इदं तु ‘‘ब्रह्मन्धर्मस्य वक्ताहमित्यारभ्य’’ ‘‘कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम्. मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मित’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।६३।।

अथ चैकविंशाध्यायनामनिरूपणम्-

तत्र प्रथमम्-

सुधर्मालङ्कृतचरणाय नम इति ।।६४।।

अत्र भगवत आह्निकमुच्यते. भगवता चेत्सर्वेपि धर्माः कृता भवन्ति तदा निखिललोका अपि धर्मपराः स्युरिति तत्सर्वमाह्निकं कृत्वा सभामलंकृतवानिति. ‘‘ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय वायुं पस्पृश्य माधव’’ इत्यारभ्य ‘‘सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः. प्रविशद्यन्निविष्टानां नसन्त्यङ्ग षडूर्मय’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. चरणालङ्कारकथनेन सर्वेषां भक्तिभावभूषणभूषितत्वमुक्तम्. तेन सर्वे भगवत्प्रवणा जाता इति सूचितम्. एवं सर्वेषां निरोध उक्तः ।।६४।।

अतः परं पूर्वे ये भक्ता अलौकिकप्रकारेण निरोधयुक्ता एव बहिर्जरासन्धेन निरुद्धास्तेषां तं निरोधं दूरीकृत्य स्वयं निरोधः कर्तव्यः. सच तदपेक्षाभावेन भवतीति तत्सूचकं नाम निरूपयन्ति-

भक्तापेक्षावभासहेतवे नम इति ।।६५।।

भक्तानां जरासन्धनिरुद्धानां या अपेक्षा, एते मोचनीया इति तस्यावभासः अन्तस्थाया बहिः प्रकाशः तस्य हेतुरूपः यदैव मनसि अपेक्षा जाता तदैव तत्प्रेषितो दूतः समागत इति अपेक्षा प्रकटासीदिति भावः. अन्यच्च. भक्तो युधिष्ठिरस्तस्यापेक्षा राजसूयकरणेच्छा तस्यावभासः प्रकाशस्तस्य हेतुः. एतत्तु ‘‘राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिरित्यारभ्य’’ ‘‘यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः. पारमेष्ठ्ययकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदतामित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।६५।।

एवं कार्यद्वयस्य प्राप्तत्वादुभयमपि सकृदेव कर्तुमशक्यमिव भातीति स्मयन्नुद्धवं पृष्टवानिति तत्सूचकं नामाहुः-

उद्धवादिबुद्ध्यनुसारिणे नम इति ।।६६।।

अथवा. नारदवचनाकरणे ब्रह्मपक्षहानिः, जरासन्धवधार्थं गमने महादेवपक्षहानिरिति यज्ञार्थमेव गमनमनुचितमिति सर्वज्ञोपि राजलीलानुकरणे मन्त्री प्रष्टव्य इति तथा कृतवानिति तथा नामोक्तम्. इदं तु ''त्वं हि नः परमं चक्षुरित्यन्तस्य'' ज्ञेयम्. अस्यार्थस्तु विवरणे स्पष्टीकृतः ।।६६।।

अतः परं द्वाविंशाध्यायनिरूपणम्-

जीवधर्मावबोधकाय नम इति ।।६७।।

अथ मन्त्रणमुच्यते, तत्तु राजलीलायां लौकिकप्रकारेण भवति यथा जीवानाम्. अलौकिकप्रकारस्त्वेतादृशमन्त्रेण वक्तव्य इति. यथा साधारणजीवानां धर्मा उपपत्त्यनुपपत्तियुक्तिसमर्थिता भवन्ति, तथावबोधको जातः, उद्धवद्वारा स्वयमेव तथोक्तवानिति तथा नामोक्तम्. इदं तु ''यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वयेत्यारभ्य'' ''इत्युद्धववचो राजन्नित्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।६७।।

अतः परं त्रयोविंशाध्यायस्य नाम-

हीनधर्मावलम्बनजीवकार्यकर्त्रे नम इति ।।६८।।

हीनधर्मावलम्बनं ब्राह्मणवेषधारणं तेन याचनं कृत्वा राज्ञां उद्धारपूर्वककार्यकर्ता. राज्ञो युधिष्ठिरस्य वा. अन्यथा तत्कार्यं नभवेदिति भक्तपक्षपातो निरूपितः. इदं तु ''भीमसेनोर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिङ्गधरास्त्रयः. जग्मुर्गिरिव्रजमित्यारभ्य'' 'राजन्विद्ध्यतिथीनस्मा' नित्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।६८।।

अतः परं चतुर्विंशाध्यायनामनिरूपणम्-

भक्तज्ञानहेतवे नम इति ।।६९।।

इदं तु ‘‘ददृशुस्ते घनश्याममित्यारभ्य’’ ‘‘प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नम’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. तादृशस्वरूपदर्शनेन स्वरूपज्ञाने स्वयमेव हेतुर्जात इति तथोक्तम् ।।६९।।

एवं निःसाधनानुग्रहे कारणं किमित्याकाङ्क्षायामाहुः-

पुष्टिनिमित्तज्ञापकाय नम इति ।।७०।।

अनुग्रहे यन्निमित्तं तस्य निमित्तस्य ज्ञापकः. इदं तु ‘‘संस्तूयमानो भगवान्राजभिर्मुक्त बन्धनैः. तानाह करुणस्तातेत्यारभ्य’’ ‘‘हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे. श्रीमदाद्भ्रंशिता’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. अनेन भवतामपि राज्याद्भ्रंशः मदनुग्रहे निमित्तं जातमिति तथोक्तम् ।।७०।।

अथ पञ्चविंशाध्यायनिरूपणम्-

राजसूयादिप्रवर्तकाय नम इति ।।७१।।

राजसूय आदौ यस्य आरम्भे राजसूयः, तन्मिषेण धर्मप्रवर्तकाय नमः. जरासन्धवधराजकुलविमोचनश्रवणेन युधिष्ठिरस्य भगवति परमभक्तिर्जाता, तदनन्तरं यज्ञोप्याधिदैविको जातः. पुनरपि स्वस्मिन्नेवपूजाकरणेन सोपि भगवन्निष्ठो जात इति तथा नामोक्तम्. इदं तु ‘‘एवं युधिष्ठिरो राजा जरासन्धवधं विभोः. कृष्णस्य

चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीदित्यारभ्य ‘‘समर्हयत् हृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वल’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।७१।।

अग्रे तत्पूजनमसहिष्णुश्चैद्योपराधं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः-

शिशुपालादिभक्तवैकुण्ठप्राप्तिहेतवे नम इति ।।७२।।

आदिपदेन हिरण्यकशिपुरावणादयोपि ज्ञेयाः. इदं तु ‘‘इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादित्यारभ्य’’ ‘‘चैद्यदेहोत्थितं तेजो वासुदेवमुपाविशत्’’ इत्यन्तस्य नामोक्तम् ।।७२।।

अग्रे षड्विंशाध्यायस्य नाम-

दुर्योधनादिदुष्टमानभङ्गहेतवे नम इति ।।७३।।

अयं भावः. भगवतो भूभारहरणं कर्तव्यं तदर्थमेव राजसूयारम्भः. तस्मिञ्जाते तदवश्यंभावि. तत्र कारणं दुर्योधन एवेति तस्य मानभङ्गस्य कारणं स्वयमेव जात इति तादृशं नामोक्तम्. इदं तु ‘‘एकदान्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम्. अतप्यद्राजसूयस्येत्यारभ्य’’ ‘‘स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन् निःक्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम्. बभूव तूष्णीं भगवान् भुवो भरं समुजिजहीषुर्वै भ्रमति स्वया दृशेत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. यद्यप्यभिमानरूपं तस्य दौरात्म्यमेव मानभङ्गहेतुः, राजसूये समागतस्याभिमानः कर्तुमनुचित इति, तथापि भूभारहरणप्रयोजकत्वेन भगवत एव हेतुत्वमिति तथोक्तम्. इदं तु भगवतस्तूष्णींभावेनावगम्यते ।।७३।।

किञ्च. भगवतस्तूष्णींभावस्यान्यदपि प्रयोजनमस्तीति तज्ज्ञापकं नामाहुः-

युधिष्ठिरादिभक्तगर्वनाशकाय नम इति ।।७४।।

यदि भगवान्स्तत्समाननं कुर्यात्तदा भूभारहरणं न भवेत्, भक्तदुःखाभावात्. यदि च तं मारयेत्, तदा युधिष्ठिरादीनां तादृशैश्वर्येण गर्वो भवेदिति तस्यानिष्टरूपत्वाद्यत्तच्छलेन सर्वैश्वर्यापहरणेन तन्नाशको जात इति तथोक्तम्. इदं तु भगवत्तूष्णींभावस्य तात्पर्यज्ञापकं नाम ज्ञेयम् ।।७४।।

अथ सप्तविंशाध्यायनिरूपणम्-

प्रद्युम्नादियादवगर्वप्रहारकाय नम इति ।।७५।।

इदं ''त्वपोवाह रणात् सूतो धर्मविद्दारूकात्मज'' इत्यारभ्य ''व्यक्तं मे कथयिष्यतिं हसन्त्यो भ्रातृजामय'' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्. अत्र प्रद्युम्नस्य गर्वः स उपस्पृश्य इत्यस्य विवरणे स्फुटीकृतः ।।७५।।

अतः परमष्टाविंशाध्यायनिरूपणम्-

तपस्यादिदृप्तशाल्वादिघातकाय नम इति ।।७६।।

इदं तु प्रद्युम्नादिनिरोधनिरूपकं नाम ज्ञेयम् ।।७६।।

अग्रे-

पुण्यादिहीनधर्मज्ञापनहेतवे नम इति ।।७७।।

तस्यायं भावः अत्र शाल्वमारणात्पूर्वं युद्धे वसुदेवान्यथाभावप्रदर्शने भगवतोपि मोह एव दृष्टः. तेन कस्यापि भगवति प्राकृतबुद्धिर्भवेत्तदा तस्यानिष्टं स्यादिति तदभावाय तथा नामोक्तम्. भाग्यादीनां हीनो यो धर्मः पितरि शाल्वकृतः तस्य ज्ञापने हेतुः स्वयमेव जातः. यतो मायाकृतमिदं सर्वं दृष्टं मायारूपो भगवानेवासुराणामुपास्य इति भगवतैवासुरव्यामोहार्थं तथा दर्शितमिति तथोक्तमिति भावः. इदं तु ''ततो मुहूर्त आगत्य पुरुष'' इत्यारभ्य ''ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपस्थित'' इत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।७७।।

सिद्धान्तसूचकमग्रिमं नामाहुः-

मुख्यसिद्धान्तप्रवर्तकाय नम इति ।।७८।।

इदं तु ''एवं वदन्ति राजर्षे'' इत्यारभ्य ''कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेरित्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम्. यद्यप्येतन्नामद्वयं ''दृप्तशाल्वादिघातकाय नम'' इति नाम्नः पूर्वमपेक्षितं, तथापि मुख्यः स एव निरोधसाधकत्वाद्दुःखनिवारकत्वाच्चेति प्रथमं तदेवोक्तम्. पश्चात्तादृग्धर्मदर्शनेन भक्तानां भगवत्यन्यथाभावो भवेदिति तन्निवारणायैतन्नामद्वयमुक्तमित्येतदपि निरोधसाधकमिति सर्वमनवद्यम् ।।७८।।

अथैकोनत्रिंशाध्यायनामनिरूपणम्-

दन्तवक्रविदूरथादिमुक्तिहेतवे नम इति ।।७९।।

इदं तु ''शिशुपालस्य शाल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतेरित्यारभ्य'' ''शिरो जहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलमित्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।७९।।

अतः परमुपसन्हरन्ति. जरासन्धोद्यममारभ्य विदूरथपर्यन्तं क्षत्रियधर्मानाटयोपसंहारः कृत इति तत्सूचकं नामाहु-

क्षत्रियधर्मनाटयोपसंहारकाय नम इति ।।८०।।

इदं ''त्वेवं सौभं चशाल्वं चदन्तवक्रं सहानुजम्. हत्वेत्यारभ्य'' ''विवेशालङ्कृतां पुरीमित्यन्तस्य'' ज्ञेयम् ।।८०।।

अतः परं भगवता युद्धं न कृतमिति तदुपसंहार एव कृत इति भावः. अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः-

न्यस्तशस्त्राय नम इति ।।८१।।

एतत्पुराणान्तरे प्रसिद्धम्. ''विदूरथान्तमामथ्य पूतनादिदनोःकुलम्. कृष्णस्तूपारमदिति, अत्र तु स्निग्धभक्तादीनामन्तरायराहित्येन निरोधसाधकत्वादुक्तम् ।।८१।।

अग्रे आवेशद्वारा यत्कार्यं कृतवांस्तदाहुः-

बलदेवतीर्थयात्राप्रवर्तकाय नम इति ।।८२।।

अयं भावः. इदं सात्त्विकप्रकरणम्. तत्र धर्मः कर्तव्यः. सच प्रवृत्त्यात्मको यज्ञतीर्थादिरूपः. तयोर्मध्ये यज्ञरूपो धर्मः युधिष्ठिरद्वारा राजसूयकरणेन कृतः. वसुदेवे विद्यमाने स्वस्य करणं नोचितमिति तत्सहायकरणेन स्वयमेव कृतइति भावः. तीर्थानि तु बलदेवद्वारा कृतानि, क्रियाशक्तिरूपत्वेन तत्कृतं स्वकृतमेवेति भावः. तत्र हेतुः. भगवतस्तु भूभारहरणं कर्तव्यम्. तत्र बलभद्रस्य कौरवपक्षपातैर्न विघ्नकरणं सम्भवीतीति तथेच्छामुत्पादितवान्यतस्तीर्थयात्रार्थं गतवान्. तदेवोक्तम्.

“श्रुत्वा युद्धोद्यमं राम” इति ।।८२।।

अग्रे पुनः शीघ्रागमने विघ्नं करिष्यतीति सूतमारणेन पुनस्तीर्थयात्रां कारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः-

सूतघातकाय नम इति ।।८३।।

तन्मिषेण तद्धेतुः स्वयमेव जात इति तथोक्तम् ।।८३।।

तावत्पर्यन्तं कौरवानां युद्धं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः-

पार्थसारथये नम इति ।।८४।।

इदं तु त्रिंशाध्यायस्य नाम ज्ञेयम्. एतौ भूभारहरणार्थमेव प्रकटौ, तेन भक्तरक्षाभक्तपक्षपातसूचकं नामेदं ज्ञेयम्. नरेण संहारः, नारायणेन रक्षा, उभयकार्यार्थमेवैकत्र स्थितिः ।।८४।।

अग्रेपि पार्थस्य भक्तत्वात्क्षात्रबलेन युद्धं करिष्यामीत्यभिमानेऽनिष्टं भवेदिति तत्र विषादमुत्पाद्य साक्षान्मुखारविन्दाद्भक्तिरसात्मकं गीतामृतं प्रकटीचकार. येनाग्रेपि जगदुद्धारो जातः, तज्ज्ञापकं नामाहुः-

अव्यक्तगीतामृतमहोदधिप्रवर्तकाय नमइति।।८५।।

तच्छ्रवणेन मोहनिवृत्त्या भगवदाज्ञया युद्धं कृतवान्न तु स्वक्षात्रधर्माभिमानेनेति पार्थस्य रक्षा कृतेति तथा नामोक्तम्. अत्र महोदधिपदेन यथा सोगाधस्तथाभक्तिरसागाधत्वमत्रापीति भावः. यथा तत्र रत्नानि तथात्र पुष्टिमार्गीयभावा ज्ञेयाः ।।८५।।

एवमुपदिश्य युद्धं कारितवानिति तद्द्योतकं नामाहुः-

कौरवबलान्तकर्त्रे नम इति ।।८६।।

तद्द्वारा स्वयमेव कृतवानिति भावः. एतावत्पर्यन्तं बलदेवस्य तीर्थयात्रा स्थिता. तत्रैव श्रुतम्. ‘‘सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हतं भुवि’’ इति. भीमदुर्योधनयुद्धमवशिष्टम्. तत्र निवारणार्थं गतवान्. निवारणे कृतेपि तौ तद्वाक्यं न जगृहतुः. तदा परावृत्त्य द्वारावतीं ययौ. इदं तु भगवत्कार्यं, नोचेद्दुर्योधनपक्षपातं कुर्यादेव ।।८६।।

तत्सूचकं नामाहुः-

इतरपक्षपातनाशकाय नम इति ।।८७।।

इतरो दुर्योधनः. एतावच्चरित्रं प्रयोजनत्वेनावेशद्वारा भगवता कृतम्. तत्प्रयोजनद्योतक त्वेन पार्थसारथये नम इत्यादिनाम्नां तच्चरित्रान्तर्गतत्वेन निरूपणं ज्ञेयम् ।।८७।।

अथैकत्रिंशाध्यायनिरूपणम्-

सुदामारङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवाय नम इति ।।८८।।

अग्रे द्वात्रिंशाध्यायस्य नाम-

हेतुस्थापकाय नम इति ।।८९।।

अयं भावः. साक्षाद्भगवानस्मै किमपि न दत्तवानिति मार्गे तन्माहात्म्यं स्मृत्वा हर्षेणादाने हेतुः. ''अधनोयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेदिति कल्पितवानिति तथा नामोक्तम्. किञ्च. अग्रेपि गृहागमने तामपूर्वश्रियं दृष्टवा परमविस्मितस्तद्धेतुं विचारितवान्. इदं तु ''विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र स्वसमृद्धिमित्यारभ्य'' ''महाविभूतेरवलोकतोन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्येत्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।८९।।

अतः परं त्रयस्त्रिंशाध्यायनामनिरूपणम्-

देशकालादिधर्महेत्वनुसारिणे नम इति ।।९०।।

अत्र सात्विकानामभीष्टपूरणं भगवत्कृतं निरूप्यते. तत्र देशः कालश्च अङ्गम्. तदर्थं तदनुसारी जात इति तथा नामोक्तम्. तथा चार्थः. देशः कुरुक्षेत्रं, कालः सूर्योपरागसमयः सर्वग्रासरूपः प्रलयसूचकः, तत्र यो धर्मः स्नानदानादिजनितः समस्तदोषनिवर्तकस्तस्य हेतुः यत्र, तदनुसारिणे, सर्वे प्रयान्ति अस्माभिरपि यात्रा कर्तव्येति दोषनिवृत्त्यर्थं ययुरिति भावः. इदं ''त्वथैकदा द्वारिकायामित्यारभ्य'' ''ययुस्ते भारतं क्षेत्रमित्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।९०।।

अतः परं तादृश्यां यात्रायां सर्वेषां परमाह्लादकारक उत्सवो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः-

यात्रोत्सवप्रवर्तकाय नम इति ।।९१।।

इदं तु ‘‘तै रथैर्देवधिष्ण्यमर्व्यरोचन्त महाभागा इत्यारभ्य’’ ‘‘भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रिपांघ्रिष्वित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।९१।।

अतः परं तत्र अन्ये समागता यात्रार्थं तेषां स्वदर्शनेनानन्दकारको जात इति तत्सूचकं नामाहुः-

अखिलनयनामृताब्धिपूरकाय नम इति ।।९२।।

अखिलानां नयनेषु अमृताब्धिं पूरयतीति तथेति भावः. इदं तु ‘‘तत्रागतान्स्ते ददृशुः सुहृत्सम्बन्धिनो नृपानित्यारभ्य ‘‘एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोरित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।९२।।

अतः परं गोपिकानां परमानन्दकारको जात इति तथा नामाहुः-

गोपिकादिसाक्षात्कारहेतवे नम इति ।।९३।।

इदं ‘‘गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टमित्यारभ्य ‘‘अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताइत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. यथा पूर्वमुद्धवद्वारोपदेशेनाधिदैविकेनाभेदे ज्ञाते स्वस्मिन्पुरुषोत्तमाभेद ज्ञानेनोत्कटविरहतापशान्तिर्जाता. तदुक्तं ‘‘ज्ञात्वात्मानमधोक्षजमिति. तथात्रापि अध्यात्मिकशिक्षयाभेदज्ञानेन स्वस्मिन्ब्रह्मात्मभावेन तथा जाता इति तथा नामोक्तमिति भावः ।।९३।।

अथ चतुस्त्रिंशाध्यायस्य नामनिरूपणम्-

रुक्मिण्यादिभक्तिस्थापकाय नम इति ।।९४।।

रुक्मिण्यादयोष्टौ महिष्यस्तासु भक्तेः स्थापकः. द्रौपद्या प्रश्ने कृते सर्वाः स्वस्वभगवत्सम्बन्धप्रकारकथने भगवद्गुणान्वर्णितवत्यः, सर्वासां भगवच्चरणारविन्द एव स्पृहा जातेति भगवता स्वपाणिग्रहेण सा भक्तिः स्थापितेति तथा नामोक्तम्. अन्यथान्यसम्बन्धे सा नष्टाऽभविष्यदिति भावः. इदं तु द्रौपदीप्रश्नानन्तरं समाप्तिपर्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।९४।।

अथ पञ्चत्रिंशाध्यायस्य नाम-

सन्मार्गस्थापकाय नम इति ।।९५।।

इदं तु व्यासनारदप्रभृतिमुनिवर्यागमनानन्तरं ‘‘पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववन्दितान्. तानानर्चुर्यथा सर्वे सह रामोच्युतोर्चयदित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।९५।।

अग्रे-

वसिष्ठादिसेवितचरणाय नम इति ।।९६।। *नामोक्तम्.*

तत्तु ‘‘यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता’’ इत्यारभ्य ‘‘तस्याद्यते दद्दशिमान्घ्रिमित्यन्तस्य’’ ज्ञेयम् ।।९६।।

अग्रे-

वसुदेवयज्ञमहोत्सवकर्त्रे नम इति ।।९७।। *नामोक्तम्.*

इदं तु ''नमो वः सर्वदेवेभ्य'' इत्यारभ्य ''यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्सन्दर्शनादिकमित्यन्तस्य'' ज्ञेयम्. अत्र सात्विकप्रकरणसमाप्तिः ।।९७।।

अथ गुणप्रकरणारम्भः. तत्र षट्त्रिंशाध्यायस्य नाम निरूपणम्.

वसुदेवज्ञानबोधकाय नम इति ।।९८।।

अयं भावः. पूर्वप्रकरणैः सर्वेषां निरोधः सम्पादितः. तेन गुणैः सह भगवान्स्वरूपेण तदन्तःस्थितो जात इति निरूपितम्. अत्रापि वसुदेवादयो निरुद्धाः. तेन स्वैश्वर्यादिसहितं स्वरूपं तेषु स्थापनीयमिति. पूर्वं यद्यपि यज्ञकरणे चित्तशुद्धौ नारदादिवाक्यैर्भगव न्माहात्म्यज्ञानेन भगवति ब्रह्मत्वज्ञानं जातम्. तत्तु खण्डज्ञानं भवतीति अखण्डं कृष्णवत्सर्वंमित्युक्तरूपमखण्डज्ञानं कार्यमिति तथा नामोक्तमिति भावः. इदं तु ''अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनावित्यारभ्य'' ''खंवायुर्ज्योतिरित्यन्तस्य'' नाम ज्ञेयम् ।।९८।।

एवं वसुदेवायाखण्डद्वैतज्ञानमुपदिश्य देवक्या अपि मनस्तापं दूरीकृतवान् तत्सूचकं नामाहुः-

देवकीमनःपीडापनोदकाय नम इति ।।९९।।

अयं भावः. भगवतः सर्वेषामत्रत्यानामुद्धारः कर्तव्य इति स्वभ्रातरः स्वनिमित्तमेव मारिताः तेषामप्युद्धारः कर्तव्य इति देवक्यास्तथेच्छामुत्पादितवान्. तथापि गुरोः पुत्र आनीत इति पूर्वं श्रुतमिति तन्माहात्म्यज्ञानेन तथा प्रार्थितवती तच्छोकजनितपीडा त्वन्तःस्थितैव स्त्रीस्वभावात्. भगवता तदायनाङ्गीकारणैव मनः पीडा निवृत्तेति

तथा नामोक्तम्. इदं तु ‘‘कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान्. स्मरन्ति कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचनेत्यारभ्य’’ ‘‘एवं संचोदितौ मात्रा रामकृष्णौ चभारत. सुतलं संविविशतुरित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।९९।।

अतः परं सुतलप्रवेशस्य प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः-

देवादिभक्तशापादिदोषनाशकाय नम इति ।।१००।।

अयं भावः. एते तु षड्मरीचिपुत्राः सरस्वत्यां प्रवृत्तं ब्रह्माणं दृष्टवा तत्स्वरूपाज्ञानेन जहसुः. तद्दोषेणासुरीं योनिं प्राप्ताः. हिरण्यकशिपोः जाताः. पश्चात्ते देवक्या उदरे प्रविष्टाः कंसेन मारिता इतिदेवक्यास्तद्दर्शनाकाङ्क्षेति तथा. देवादिः ब्रह्मा स एव भक्तः. यतो भगवानेव कामरूपस्तेन प्रेरितः. स तत्सेवार्थं प्रवृत्तः निःकपटः, न तु विषयासक्त इति तत्कृते यः शापः आसुरयोनिप्राप्त रूपः. आदिपदेनान्येपि क्लेशा ज्ञेयाः. तद्दोषनाशको जात इति भावः. इदं तु ‘‘तस्मिन्प्रविष्टावुभलभ्येत्यारभ्य’’ ‘‘षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति इत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. ‘‘अधस्तलादूर्ध्वानयनं तत्रापि द्वारिका वैकुण्ठपुरीति तत्र नीता इति तदुद्धार एव कृत इतिभावः ।।१००।।

अग्रे पुत्रदानज्ञापकं नामाहुः-

देवकीमृतापत्यदात्रे नम इति ।।१०१।।

इदं तु ‘‘इत्युक्त्वा तान्समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ पुनर्द्वारमतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छतामित्यन्तस्य’’ ज्ञेयम् ।।१०१।।

अग्रे पुत्रदर्शनेन तत्स्नेहजो धर्म प्रकट इति तत्सूचकं नामाहुः-

देवकीस्तनंधयाय नम इति ।।१०२।।

इदं तु ‘‘तान् दृष्टवा बालकान्देवीत्यारभ्य’’ ‘‘अपाययत् स्तनं प्रीतेन्तस्य नाम ज्ञेयम्. किञ्च, न केवलं स्तनपानं जातम्. किन्तु तेषां स्पर्शेनानिर्वचनीयं सुखं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः.

भक्ताचिन्त्यसुखदात्रे नम इति ।।१०३।।

भक्ताया मातुरचिन्त्यं मृतानामानयनं मनस्यपि नविचारक्षमं ताद्दशं यत्सुखं सुतस्पर्शपरिप्लुतेत्यनेनोक्तं तस्य दात्रे. अथवा. भगवन्माहात्म्यज्ञानेन तदानन्दानुभव एवाचिन्त्यं सुखं तस्य दात्रे. इदं तु ‘‘सुतस्पर्शपरिप्लुतेत्यारभ्य’’ ‘‘दृष्टवा देवकी मृतागमनर्निगमम्. मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृपेत्यन्तस्य ज्ञेयम् ।।१०३।।

अतः परं सप्तत्रिंशाध्यायस्य नाम-

सुभद्राविवाहहेतवे नम इति ।।१०४।।

‘‘अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नित्यारभ्य’’ ‘‘प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बल’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।१०४।।

यथा भगवान्भक्तप्रीत्यर्थं भगिनीमपि दत्तवान्तथा मार्गान्तरभक्तयोरपि भक्तैः ऋषिभिः सह स्वतो गत्वा प्रीतिं कृतवान्यतः स्ययममानी मानद इति तत्सूचकं नामाहुः-

जनकादिज्ञानिमनोरथपूरकाय नम इति ।।१०५।।

ज्ञानिनोप्यनुगृह्य भक्तिं दत्तवानित्यर्थः. इदं तु ‘‘तयोः प्रसन्नो भगवानित्यारभ्य’’ उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषितामित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।१०५।।

तथैव श्रुतदेवानुग्रहं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः-

श्रुतदेवाद्युपासकसन्मार्गबोधकाय नम इति ।।१०६।।

श्रुतदेवादयो ये उपासका इदानीं श्रुतदेवेनैवोपासना कृतेति स एवादौ निरूपितस्तेषां सन्मार्गबोधकः. यथा मयि भावस्तथा मद्भक्तेष्वपि ब्राह्मणेषु चभावः स्थापनीय इति तथा बोधकः. इदं तु ‘‘श्रुतदेवोच्युतं प्राप्त’’ मित्यारभ्य ‘‘उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगादित्यन्तस्य’’ ज्ञेयम् ।।१०६।।

अतः परमष्टत्रिंशाध्यायस्य नाम निरूपणम्-

अखिलनिगमनिजजनसन्स्तुताय नम इति ।।१०७।।

अखिलनिगमनिजजनसन्स्तुताय. अखिलनिगमा एव निजजना बन्दिनस्तत्पराक्रमैरित्युक्तत्वात्तद्रूपाः, तैः सम्यक् स्तुताय. अर्थस्तु विवरणे विवृतः. श्रुतिनिरूपितमेव श्रीकृष्णशब्दवाच्यं परब्रह्मेति ।।१०७।।

अन्येषामगम्यमिति तादृशं नामाहुः-

सर्वागम्यस्वरूपाय नम इति ।।१०८।।

किञ्च श्रुतीनां भगवद्गुणवर्णने कृते भगवान्प्रसन्नः स्वस्वरूपं ज्ञापितवान्तथापीयत्तया तन्न ज्ञातुं शक्यमिति पूर्वं तु ‘‘यतो वाचो निवतन्तेत्युक्त्वापि’’ पश्चात्तादृशमपि किञ्चिदनिर्वचनीयं वस्त्विति ‘‘आनन्दं ब्रह्मणोविद्वानिति’’ निरूपितवतीति तथा नामोक्तम्. एतेनेतरश्रुतीनामगम्यमेव पुष्टिश्रुतीनामेव गम्यमिति भावः सूचितः. अतएव ‘‘शब्दार्थयोरुत्तमयोः सम्बन्धो यादृशो मतः. तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिगीतां चकार हेति’’ श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् ।।१०८।।

भगवज्ज्ञापितमेव तज्ज्ञानं भवतीति श्रुत्या तत्कीदृशं निर्णीतं तज्ज्ञापकं नामाहुः-

ऐश्वर्यादिषड्धर्मस्थापकाय नम इति ।।१०९।।

अन्ये निर्धर्मकं ब्रह्मेति वदन्ति वाक्यार्थाज्ञानात्. तत्र तु सर्वमखण्डं सच्चिदानन्दात्मकं कृष्णरूपमेवेति निरूपितम्. यतः परे ब्रह्मणि भगवति कृष्णे अलौकिकैश्वर्यादयो धर्माः सर्व करणसामर्थ्यरूपाः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थाः सर्वदा सन्त्येवेति श्रुतिद्वारा स्वयमेव स्थापको जात इति तथा नामोक्तम्. इदं तु वेदस्तुतिसम्बन्धि सम्पूर्णाध्यायस्य नामत्रयं ज्ञेयम् ।।१०९।।

अथैकोनचत्वारिंशाध्यायस्य नाम-

भक्तदुष्टवैभवनाशकायनम इति।।११०।।

भक्तानां दुष्टवैभवनाशकाय. अयं भावः. ‘‘देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम्. प्रायस्ते धनिनो भोजा नतु लक्ष्म्याः पतिं हरिमिति’’ राज्ञा प्रश्ने कृते

श्रीशुकेनोत्तरितम्. ‘‘निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः. श्रृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतमिति. तदा श्रीभगवानुवाच. ‘‘यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैरित्यारभ्य’’ ‘‘मत्ताः प्रमेत्ता वरदान्विस्मरन्त्यवजानत’’ इत्यन्तम्. शिवस्तु तामसतपस्यादिना शीघ्रं प्रसन्नस्तेषां यद्यभिलषितं वरं ददाति यथा बाणादीनाम्. तदैश्वर्यं दुष्टं भवति भक्तानिष्टकारकं चेति भगवान्स्तन्नाशको भवतीति तथा नामोक्तम्. अन्यथा ये वरदातारस्तानेव पीडयितुमुद्यता भवन्ति ।।११०।।

तत्सूचकं नामाहुः-

भक्तसंकटनिवारकाय नम इति ।।१११।।

भक्तस्य तत्कृतो यः संकटस्तस्य निवारकायेति. भगवतो भक्तस्य रक्षाकरणैकस्वभाव एव नत्वनिष्टोत्पादकत्वमिति सूचितम् ।।१११।।

तत्र दृष्टान्तरूपं नामाहुः-

वृकादिदुष्टघातकाय नम इति ।।११२।।

महादेवेनाविचार्यैव वृकाय वरो दत्तः, स पुनः स्वस्यैव पीडाकारको जातस्तदा भगवान्स्तं मारयित्वा भक्तरक्षां कृतवानिति तथोक्तम्. इदं तु ‘‘शापप्रसादयोरित्यारभ्य’’ ‘‘मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।११२।।

एवं संकटनिवारणेन देवाः स्तुतिं चक्रुः. यत्रान्येपि स्तुतिमकुर्वंस्तदा यस्य संकटं दूरीकुर्यात्स तु करोत्येव. किञ्चपुत्रसंकटनिवारणेन ब्रह्मापि स्तुतिं चक्रे. तदाहुः-

ब्रह्मशिवादिवन्दितचरणाय नमइति ।।११३।।

इदं तु ‘‘देवर्षिपितृगन्धर्वा’’ इत्यारभ्य ‘‘मोचितः संकटाच्छिवइत्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम्. अनेन भगवति परमोत्कर्षो रूपितः ।।११३।।

अन्यदप्युत्कर्षबोधकं नामाहुः-

सर्वोत्कर्षबोधकाय नम इति ।।११४।।

इदं तु चत्वारिंशाध्यायस्य नाम इति. ‘‘सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत. वितर्कः समभूतेषामित्यारभ्य’’ ‘‘एवं सारस्वता विप्रा’’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ।।११४।।

अन्यदप्युत्कर्षज्ञापकं नामाहुः-

विप्रमृत्तापत्यदात्रे नम इति ।।११५।।

इदं ‘‘त्वेकदा द्वारवत्यांत्वित्यारभ्य’’ विप्राय ददतुः पुत्रानित्यन्तस्य’’ नाम ज्ञेयम् ।।११५।।

भगवतस्तवेकं चरित्रं बहुप्रयोजनगर्भितम्. अर्जुनस्तु निरोधमध्यपाती भक्तस्तस्य स्वस्मिन्नहङ्कारो ह्यनुचित इति तस्य गर्वमेतच्चरित्रेण दूरीकृत्य निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः-

अर्जुनादिगर्वप्रहारकाय नम इति ।।११६।।

आदिपदेन भगवदतिरिक्ताः सर्वे ज्ञेयाः. सर्वेषां स्वतः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः. इदं तु “निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकंपितमित्यन्तस्य” नाम ज्ञेयम् ।।११६।।

एवं धर्मं प्रवर्तयन् भक्तानामानन्दं कुर्वन्द्वारिकानायको भूत्वा निवसन्स्थित इति तत्सूचकं नामाहुः-

द्वारिकानायकाय नम इति ।।११७।।

इदं तु “सुखं स्वपुर्यां निवसन् द्वारिकायां श्रियः पतिरित्यन्तस्य” नाम ज्ञेयम् ।।११७।।

तत्र निवसन्नायको भूत्वा नानाविलासान् चक्र इति तादृशं नामाहुः-

नानाविलासविलसितसुखाब्धये नम इति ।।११८।।

इदं तु “स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिरित्यारभ्य “कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापस्मितेक्षणैः नर्मकेलिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियइत्यन्तस्य” नाम ज्ञेयम् ।।११८।।

एवं चरित्रकरणेन सर्वेषां प्रपञ्चविस्मृतिः साधितेत्युपसंहरन् तत्सूचकं नामाहुः-

निखिलनिजजनप्रपञ्चविस्मारकाय नम इति ।।११९।।

भगवदासक्तिस्तु यथाधिकारमितिभावः. एवं दशमस्कन्धस्य निरोधसाधकानि नामानि निरूपितानि ।।११९।।

उपसंहरन्ति इत्येवमिति-

इत्येवं राजलीलायां नाम्नामष्टादशं शतम् ।
निरोधलीलामाश्रित्य भक्त्यै भक्ते निरूपितम् ।।

राजलीलायां निरोधलीलामाश्रित्य नाम्नामष्टादशं शतं चनिरूपितम्. प्रयोजनं भक्ते भक्तार्थं. तत्रापि निमित्तं भक्त्यै भक्तस्य यथा मयि भक्तिः स्नेहादयो भवन्तीत्यर्थः ।।१।।

अतः परमेतत्पाठफलमाहुः-

बाललीलानामपाठादिति.

बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ।।
आसक्तिः प्रौढलीलाया नामपाठाद्भविष्यति ।।२।।
व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः ।।
तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिः सदा ।।३।।

अर्थस्तु स्पष्ट एव. बाललीलायाः प्रौढलीलायाश्च फलं तामसभक्तानामेवोक्तम्. तत्रासक्तिस्वभावात् मनोरथात्मकं व्यसनमपि तदन्तःपात्येवेति तत्स्वरूपमपि भिन्नम्. तदधिकारस्यैव तथात्वात्, एतत्स्वरूपं तु अक्षण्वतामित्यस्य विवरणे मनोरथप्रकारेण प्रतिभातमित्युक्तम्. तत्रैवाग्रे तदंशानां महिष्यादीनां तु क्रमेणेत्युक्तम्. तथा च इयं तु राजलीला प्रमाणरूपा. भक्ता अपि प्रमाणनिष्ठा महिष्यादयो स्निग्धदम्पतीभावनिष्ठा एवेति. निरोधोपि प्रमाणरूपः. अतः सर्वेषां स्वस्वरूपस्वमाहात्म्यज्ञापनेन प्रपञ्चविस्मृतिरेव कृता नतु सङ्कल्पोत्पादिका आसक्तिः. एवं सति प्रपञ्चविस्मरणेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेन सकलेन्द्रियाणां भगवच्चरणारविन्दनिष्ठव्यसन मपि संपद्यत इति तत्पाठफलमपि तादृशं निरूपितम्. अधिकारभेदेन व्यसनस्यापि भेदोवगन्तव्यः. मर्यादायामपि भक्तानां भगवत्परतारूपं व्यसनं भवत्येवेति सर्वमनवद्यम्. तथा चोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः ‘‘सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तवेत्यस्याभासे’’ ‘‘समानशीलव्यसनं दृष्टवा राजानं प्रश्नं चाभिनन्दतिद्वाभ्यामिति’’. अतः परमिदं मन्त्रवज्जाप्यमित्याहुः.

तस्मादिति. अधिकारिणमाहुः भक्तिप्राप्तीच्छुभिरिति.

श्रीमदाचार्यचरणकरुणारससिंचितम् ।
आसीदुल्लसितं चितं नामालिविवृतौ मम ।।१।।
तत्कृपादृष्टिसञ्जातपदं सङ्गतितो मया ।
विवृतं तच्च ये सन्तः पश्यन्तु सुविचक्षणाः ।।२।।
यदत्र बुद्धिदोषेण सहजेन विसंमतम् ।
मार्जनीयं स्वसौहार्दाद्विज्ञप्तिः सत्सु मे सदा ।।३।।
श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमान् श्रीविट्ठलः प्रभुः ।
शरणं मे सदा तस्मात्तत्रैवैतत्समर्पितम् ।।४।।